

Skript 40.3

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Herfst 2018

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift

Jaargang 40 nr. 3, herfst 2018

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift

Kloveniersburgwal 48, kamer E2.04/5

1012 CX Amsterdam

info@skript-ht.nl

www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij de boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Lieve Ettes, Boris van Haastrecht, Rosa de Jong (hoofredacteur),
Dorine Maat, Joël van der Moore, Pouwel van Schooten en Jerry
Verschuren.

Redactieraad Dr. K. Beerden, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr.
A. Nobel, dr. J. Oddens en drs. E. J. de la Porte.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Eindredactie Sanne Hadfy-Kovács en Marjolein Wols.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

INHOUDSOPGAVE

- 158 **Colofon**
- 160 **Redactioneel**
- 162 **Adorno in Hollywood**
Een kritische benadering tot regulering in de Amerikaanse
filmindustrie (1934-1952)
Klaas Fey
- 177 **Gezellig op transport**
De uitzending van Nederlandse kinderen naar Duitse gebieden
tijdens de Tweede Wereldoorlog
Anne Eva Haarbrink
- 191 **‘Zelfs U kunt het niemand kwalijk nemen, wanneer hij vergeet U
te bedanken’**
De Joodse Raad en de medewerking aan de deportatie van Joden in
Nederland
David Korsuize
- 207 **Column**
Een briefje en een camouflagejas
Karen Tessel
- 213 **Onder het asfalt van de moderniteit liggen de karrensporen van
de negentiende eeuw**
Interview met Beatrice de graaf
Rosa de Jong en Pouwel van Schooten
- 221 **Vrouwelijke ondernemers in de achttiende-eeuwse Kaapkolonie**
Interview met promovenda Leontine Hulzink
Lieve Ettes
- 226 **Recensies**
- 237 **Abstracts**
- 240 **Agenda**

Beste lezer,

Na de hete zomer presenteren we het herfstnummer van onze veertigste jaargang. Voordat ik inga op de inhoud van dit nummer wil ik u uitnodigen voor ons verjaardagsfeest. Zoals in het vorige redactioneel is aangekondigd, zullen we ons jubileum groots vieren! U bent allen van harte uitgenodigd op zaterdagavond **13 oktober** in Café Kapitein Zeppos (op het prachtige adres: Gebed Zonder End 5 te Amsterdam). De avond zal in het thema staan van geschiedenis in het journalistieke veld, dat aan de hand van lezingen, debat en discussie zal worden onderzocht. Onder anderen voormalig *Skript*-redacteurs Teun van de Keuken en Martin Sommer zullen hun licht hierover laten schijnen. Naast het inhoudelijke programma zal er voldoende tijd zijn om herinneringen uit te wisselen met huidige en oude redacteurs en om samen het glas te heffen op de toekomst van *Skript*. Een kaartje kost 5 euro en zal binnenkort verkrijgbaar zijn.

Dit nummer blijft wat artikelen betreft in de twintigste eeuw, maar wordt aangevuld met een column over het heden en interviews die inhoudelijk teruggaan tot de achttiende eeuw. De onderwerpen van artikelen variëren echter wel sterk: Adorno en de regulering van de Amerikaanse filmindustrie, de propaganda van kindervakanties naar Duitsland en de rol van de Joodse Raad bij de deportatie van Nederlandse joden. Beatrice de Graaf legt in het interview met groot gemak verbanden tussen ideeën rondom veiligheid uit de negentiende en huidige tijd. Buitenpromovenda Leontine Hulzink neemt ons mee naar de onderbelichte geschiedenis van vrouwelijke ondernemers in de achttiende-eeuwse Kaapkolonie. Shanti van Dam droeg het stokje van de lustrumcolumn over aan tentoonstellingsmaker Karen Tessel wat resulteerde in een unieke kijk in de keuken van de museale wereld. Kortom, ik wens u veel leesplezier!

Tot slot rest mij nog afscheid van u te nemen als hoofdredacteur en mij bij te u voegen als lezer. Met groot vertrouwen laat ik het hoofdredacteurschap vanaf nu over aan Pouwel van Schooten.

Rosa de Jong
Hoofdredacteur

ARTIKELN

ADORNO IN HOLLYWOOD

Een kritische benadering tot regulering in de
Amerikaanse filmindustrie (1934-1952)

Klaas Fey

Dit artikel is een analyse van de kritiek van Theodor Adorno op regulering in de Amerikaanse filmindustrie. De studie gaat eerst uitgebreid in op het historische belang, de grenzen en de werking van regulering in Hollywood in de periode 1934-1952. Vanuit die context zal Adorno's kritiek op regulering worden geïnterpreteerd, om ten slotte te reflecteren op het nut van Adorno's werk voor hedendaags onderzoek.

Voor een land waar het idee van vrijheid tot cultus is verheven, hebben de Verenigde Staten een opvallend rijke geschiedenis op het gebied van censuur. De Amerikaanse filmgeschiedenis vormt hierop zeker geen uitzondering, zoals de heksenjacht op 'on-Amerikaanse' filmmakers tijdens het McCarthyisme maar al te duidelijk maakt. De aandacht voor censuur tijdens de Koude Oorlog verhuult echter dat de beperking van filminhoud al veel eerder een structureel onderdeel was van Hollywood.¹ Momenten waarop de federale overheid ingreep in de producten van de filmindustrie zijn uitzonderingen waarbij krachten die controle uitoefenden over filmrepresentatie zichtbaar werden voor een groter publiek. Minder spectaculair – en daarom minder algemeen bekend – is dat tussen 1934 en 1952 een streng beleid van regulering werd gevoerd in Hollywood, juist bedoeld om te voorkomen dat controverses in de *filmbusiness* de geschiedenisboeken zou halen.²

Lange tijd is zelfregulering een onderbelicht onderwerp geweest in de historiografie van de Amerikaanse cinema. Daar kwam verandering in toen de archieven van de zogeheten *Production Code Administration* (PCA) sinds de jaren tachtig geleidelijk toegankelijk zijn gemaakt voor onderzoekers.³ Dit keuringsbureau, in het leven geroepen door de filmindustrie zelf, zag er tussen 1934 en 1954 streng op toe dat films voldeden aan bepaalde morele standaarden. Inmiddels is er een bescheiden doch robuuste historiografie beschikbaar over (zelf)regulering in Hollywood, waarbinnen twee verschillende perspectieven zijn te ontwaren. Enerzijds schrijven historici zoals Thomas Doherty over de PCA als een disciplinerende institutie die *top-down* gezag uitoefende over de inhoud van de producten van de filmindustrie. Zo schrijft Doherty:

The Production Code Administration, popularly known as the Hays Office, began [in 1934] to regulate, systematically and scrupulously, the content of Hollywood motion pictures. For the next thirty years, cinematic space was a patrolled landscape with secure perimeters and well-defined borders (...) Hollywood's in-house policy of self-

censorship set the boundaries for what could be seen, heard, even implied on screen.⁴

Anderzijds heeft onder anderen Daniel Biltereyst beargumenteerd dat de term censuur het best vermeden kan worden, omdat deze een dichotomie suggereert tussen enerzijds filmproducenten en anderzijds de PCA, ook wel bekend als het 'Hays Office'.⁵ Over de grenzen van filminhoud werd in Hollywood continu onderhandeld door alle betrokkenen. De grenzen van filminhoud bleken daarmee niet in steen geschreven, maar juist flexibel en openstaand voor interpretatie. De vraag voor historici is daarom niet zozeer wat de formele regels van censuur waren, maar hoe regulering in de praktijk werkte en wat dit concreet betekende voor wat mensen op het witte doek zagen.

Onderzoek naar de PCA beperkt zich doorgaans tot de werking van dit bureau binnen de context van de filmindustrie. Hierdoor lijkt regulering enkel voor filmwetenschappers een actueel thema, maar raakt de sociaal-culturele relevantie van het onderwerp enigszins verdoezeld. Daarom zal ik in dit artikel stilstaan bij de eigentijdse kritiek van Theodor Adorno die regulering in Hollywood expliciet plaatst binnen een breder maatschappelijk verband. Illustratief is een aforisme uit *Minima Moralia*, een in 1951 gepubliceerde bundel van fragmenten die Adorno tijdens de Tweede Wereldoorlog in bal-

Portret van Will H. Hays, architect van zelfregulering in Hollywood.
Bron: Library of Congress, George Grantham Bain Collection, inv. nr. LC-B2- 4468-3, Will H. Hays [graphic],

lingschap schreef: 'Misschien zou een film die zich strikt houdt aan de code van het Hays Office een groot kunstwerk kunnen worden, maar niet in een wereld waarin zoiets als een Hays Office bestaat.'⁶

Hoewel Adorno's werk nog altijd volop in de belangstelling staat onder cultuuranalytici, filosofen en sociologen, heeft geen van deze groepen dit aforisme aan een grondige analyse onderworpen. Vermoedelijk is de reden hiervoor dat het cultuurhistorische belang van het Hays Office verre van algemeen bekend is. In dit artikel zal ik daarom eerst een uitgebreide geschiedenis schetsen van censuur en regulering in de Amerikaanse filmindustrie tot in de jaren vijftig. Vervolgens zal ik Adorno's aforisme bespreken binnen het kader van het beroemde opstel over 'de cultuurindustrie' uit *Dialectiek van de Verlichting* dat hij samen met Max

Horkheimer tijdens zijn ballingschap in Los Angeles schreef. Enerzijds wil ik zo een historische dimensie verschaffen aan het veelgelezen opstel van Horkheimer en Adorno waarin zij meermaals verwijzen naar regulering in Hollywood als onderdeel van de cultuurindustrie. Anderzijds zal ik verkennen hoe Adorno's perspectief nog altijd relevant kan zijn voor historisch onderzoek naar regulering.

NAAR EEN SYSTEEM VAN REGULERING

Kort na de eerste filmvertoningen aan het eind van de negentiende eeuw werden in de Verenigde Staten in een recordtempo bioscopen uit de grond gestampt. Al in 1910 gingen 26 miljoen Amerikanen wekelijks naar de bioscoop – bijna een kwart van de nationale bevolking.⁷ Film kwam daarmee in het vizier van zowel veranderingsgezinde hervormers als conservatieven die de nieuwe vorm van massavermaak als uiting zagen van ingrijpende maatschappelijke verandering en morele teloorgang.⁸ Met zeldzame eensgezindheid klaagden katholieken en protestanten over hoe men de kerkbanken verruilde voor bioscoopstoelen, en gaven daarvan Joodse filmproducenten openlijk de schuld.⁹

De angst voor de kwalijke effecten van film op het ethische welzijn van de samenleving was zo groot, dat al vlug pogingen werden ondernomen om filminhoud aan banden te leggen. Steden en staten richtten zelf censuurbureaus op om kwalijke films uit de bioscoop te weren. Deze censoren waren voor filmbedrijven een doorn in het oog, aangezien zij lokaal verschillende, arbitraire standaarden hanteerden en de kosten van censuur verhaalden op distributeurs.¹⁰ Dit was in feite een manier om te verdienen aan het groeiende succes van de filmindustrie onder het mom van de bescherming van het morele welzijn van de samenleving.¹¹

Spanningen tussen de filmbusiness en lokale overheden liepen dusdanig hoog op dat een conflict over censuur in 1915 in het federaal hooggerechtshof beslecht moest worden. Filmbedrijf Mutual Film claimde dat censuur een inbreuk was op de vrijheid van meningsuiting zoals vastgelegd in het Eerste Amendement van de Amerikaanse grondwet, omdat films vóór publieke vertoning al werden gekeurd.¹² Het hooggerechtshof verwierp dit argument echter unaniem en oordeelde:

It cannot be put out of view that the exhibition of moving pictures is a business, pure and simple, originated and conducted for profit, like other spectacles, not to be regarded (...) as part of the press of the country, or as organs of public opinion. They are mere representations of events, of ideas and sentiments published and known; vivid, useful, and entertaining, no doubt, but, as we have said, capable of evil, having power for it, the greater because of

their attractiveness and manner of exhibition.¹³

Hiermee werd de toon gezet voor de komende decennia: film was bovenal entertainment en niet een medium bedoeld voor serieuze maatschappijkritiek.¹⁴ Films waren dusdanig 'capable of evil' dat het net zoals in de voedselindustrie wenselijk was om deze voor distributie te keuren, om te voorkomen dat het publiek 'ongezonde' producten zou consumeren.¹⁵ Pas in 1952 werd de beslissing van *Mutual v. Ohio* ongedaan gemaakt door het hooggerechtshof en kon ook film een beroep doen op de *freedom of speech*, waardoor filmregulering een andere dynamiek kreeg.¹⁶

Na 1915 nam de top van de filmindustrie zelf steeds meer maatregelen om vóór de verschijning hun producten te zuiveren van aanstootgevende inhoud om censuur door externe partijen te voorkomen. De hoofdinitiator van het beleid van zelfregulering was de overkoepelende brancheorganisatie van de studio's in Hollywood, de *Motion Picture Producers and Distributors of America* (MPPDA) met aan het hoofd Will H. Hays. Deze pr-expert had zichzelf eerder bewezen als campagnemanager en Postmaster General voor de conservatieve president Warren Harding. Onder het zogeheten 'Hays Office' werd regulering geïntegreerd in de structuur van de filmindustrie, een strategie gebaseerd op het idee dat de reputatie van Hollywood grotendeels werd bepaald door wat mensen op het witte doek zagen. Als de studio's er zelf op toe zouden zien dat films voldeden aan de morele standaarden van critici, zou controversie en eventueel federaal ingrijpen in de zaken van de industrie vermeden kunnen worden.¹⁷

Technologische ontwikkelingen en de opkomst van de geluidsfilm vanaf 1927 gaven een extra impuls aan het reguleringsbeleid. Het gebruik van een nieuw type filmstrook met een gesynchroniseerd geluidsspoor maakte het fabriceren van *re-edits* naargelang de grillige wensen van lokale censoren beduidend duurder.¹⁸ Het werd voor studio's dan ook steeds wenselijker om één definitieve versie van een film te maken die overal door de beugel kon.

HOLLYWOOD ONDER DE CODE

Hays zette in 1930 een belangrijke stap in de richting van een effectief zelfreguleringsbeleid met het aannemen van de *Motion Picture Production Code*: een gestandaardiseerde richtlijn voor alle filmproducenten voor het creëren van moreel verantwoord vermaak.¹⁹ De Code, deels geschreven door een Jezuïtische priester, bestond uit twee delen: de *General Principles* en de *Working Principles*. Het eerste deel zette bondig de belangrijkste morele principes uiteen waar films aan dienden te voldoen:

1. No picture shall be produced which will lower the moral standards of those who see it. Hence the sympathy of the audience

shall never be thrown to the side of crime, wrong-doing, evil or sin.

2. Correct standards of life, subject only to the requirements of drama and entertainment, shall be presented.

3. Law –divine, natural or human– shall not be ridiculed, nor shall sympathy be created for its violation.²⁰

Hoe invulling moest worden gegeven aan deze algemene regels, stond preciezer beschreven in de Working Principles. Zo mochten bepaalde zaken nooit in beeld worden gebracht, waaronder 'complete nudity', 'excessive and lustful kissing', 'the use of liquor' en 'methods of crime'. Daarnaast waren bepaalde verhalen verboden, zoals 'seduction and rape', 'ministers of religion (...) as comic characters or as villains', 'sex relationships between the white and black races' en 'sex perversion or any inference to it' – de facto was hiermee iedere referentie naar homoseksualiteit verboden. In andere woorden: de Code moest waarborgen dat Hollywood vooral cultureel conservatief vermaak zou bieden.

Aanvankelijk werd de zedelijke Code amper nageleefd door studio's die veel konden verdienen aan gangsterfilms en schunnige komedies.²¹ Hier kwam echter verandering in toen de Great Depression ook Hollywood raakte. Bezoekersaantallen bereikten in 1933 een dieptepunt en de studio's kwamen diep in het rood te staan.²² Juist op dat moment kreeg de filmindustrie te maken met een pr-crisis. De pseudowetenschappelijke bestseller *Our Movie Made Children* toonde schijnbaar onomstotelijk aan dat films aanzetten tot misdaad en prostitutie.²³ Dit verschaftte munitie aan de zogeheten Legion of Decency, een katholieke actiegroep met maar liefst elf miljoen leden, die lobbyde voor federale filmcensuur. De Legion dreigde daarbij met een boycot als Hollywood zich niet snel zou schikken naar de Code.²⁴

In het nauw gedreven riep Hays in 1934 de Production Code Administration in het leven, een dependance van de MPPDA die moest toezien op strengere implementatie van de Code.²⁵ Als leidsman van de PCA werd Joseph Breen aangesteld, een bevlogen katholiek die nauwe banden onderhield met de Legion of Decency.²⁶ Van 1934 tot 1954 zag Breen rigoureuze toe op de naleving van de Code. Nagenoeg iedere film die in Amerikaanse bioscopen draaide werd in deze periode door de PCA gekeurd. Tussen 1935 en 1946 waren dit jaarlijks meer dan vijfhonderd *feature* films en zeshonderd korte films.²⁷

Studio's mochten vanaf 1934 pas een film distribueren nadat deze het goedkeuringszegel van de PCA had ontvangen. Deze eis kon worden afgedwongen met een fikse boete. Iedere producent diende tijdens de pre-productiefase het script in delen te laten keuren. Breen en zijn team deden vervolgens suggesties voor wijzigingen in het scenario. Dit

voorkwam dat een script compleet kon worden afgekeurd én dat in het resultaat van dure draaidagen alsnog geknipt moest worden. Breen zelf vatte de missie van de PCA als volgt samen:

From the very beginning of the picture we work with producers, authors, scenario writers, directors and all who are connected to the production to the end that the finished product may be free from reasonable objection and that our pictures may be the vital and wholesome entertainment we all want these to be.²⁸

De werkzaamheden van de PCA bestonden vooral uit onderhandelingen met producenten en regisseurs. Bepalen wat een correcte interpretatie van de Code was hing af van een groot aantal factoren, waarvan Breens persoonlijke, morele opvattingen slechts een klein deel uitmaakten. De PCA onderhield als verlengstuk van de MPPDA een complex netwerk waarin gecommuniceerd werd over (on)geoorloofde filminhoud met regionale censoren, buitenlandse importeurs, de federale overheid onder Roosevelt, de pers, financiers op Wall Street en maatschappelijke lobbygroepen zoals de Legion of Decency.²⁹

Films werden vanaf 1934 merkbaar kuiser. Misdad en seksualiteit werden beduidend minder expliciet in beeld gebracht, morele ambiguïteit maakte plaats voor een duidelijke scheiding tussen goed en kwaad, en happy endings werden de norm. De resultaten van deze strategie van zelfregulering waren direct merkbaar. Al in de eerste twee maanden dat de PCA operationeel was, bespaarde Hollywood ongeveer een miljoen dollar door lokale censoren het werk uit handen te nemen.³⁰ Eerdere boycotdreigingen zoals die van de Legion of Decency waren definitief verleden tijd. De pers werd in toenemende mate positief over Hollywood, dat onder het systeem van zelfregulering zijn gouden tijdperk beleefde.

Ondanks het feit dat studio's concessies moesten doen op het ge-

Afbeelding uit Billy Wilders *Double Indemnity*. Phyllis (Barbara Stanwyck) en Walter (Fred MacMurray) beramen een moord in de supermarkt.
Bron: Paramount Pictures, 'Promotional still from the 1944 film *Double Indemnity*', Life 17:2 (1944) 55.

bied van filminhoud, waren ze over het algemeen bereid om met de PCA te werken – en andersom. Het systeem van zelfregulering dat onder Hays en Breen tot stand kwam markeert daarmee het eind van de morele paniek over film en het begin van een periode van consensus zowel binnen de film-industrie als tussen Hollywood en maatschappij over de functie van film als *harmless entertainment*.³¹ De interpretatie van de Code werd weliswaar soms uitgedaagd door producenten, maar de legitimiteit van de Code bleef tot na de Tweede Wereldoorlog vrijwel onbesproken. De studio's en Breen kwamen bijna altijd tot een akkoord: de PCA keurde per jaar gemiddeld slechts twee films geheel af; minder dan één procent van alle producties.³² Uit die cijfers blijkt dat regulering niet zozeer draaide om het censureren van films, maar om in overleg ervoor te zorgen dat alleen 'moreel verantwoorde' films überhaupt gemaakt zouden worden.³³

DOUBLE INDEMNITY

Een specifieke casus illustreert hoe regulering in de praktijk werkte. *Double Indemnity*, een speelfilm uit 1944 geregisseerd door Billy Wilder, was een voor die tijd bijzonder duistere film over moord, fraude en overspel – gevoelige thema's onder de Code. Niettemin draaide de film met het goedkeuringszegel van de PCA in de bioscopen.³⁴

Double Indemnity was van origine een novelle van misdaadauteur James M. Cain over een verzekeringsagent die geobsedeerd raakt door een overspelige femme fatale. In 1935 werd een poging om het boek te verfilmen resoluut afgekeurd door de PCA. De 'low tone and sordid flavor' van het boek stuitten Breen tegen de borst; het verhaal was 'thoroughly unacceptable'.³⁵ Acht jaar later diende Paramount Studios namens Wilder een nieuw verzoek in voor een verfilming van *Double Indemnity*. Het antwoord van Breen was aanvankelijk een letterlijke kopie van de brief die hij in 1935 had gestuurd. Paramount stuurde daarop een nieuwe bewerking van Cains verhaal, geschreven door Wilder en schrijver Raymond Chandler. Dit keer luidde het antwoord van de PCA beduidend positiever: 'The basic story seems to meet the requirements of the Code.'³⁶ Aan zijn brief voegde Breen een lijst toe met eisen voor kleine, onbenullige veranderingen in het script, waaronder:

Page 6. The towel must properly cover Phyllis... below the knees with no unacceptable exposure (...)

Page 47. Omit "to park your south end."

Page 62. Omit details on disposing of the corpse and explicit de tails of the crime (...)³⁷

Wilder en Chandler hadden een aantal belangrijke wijzigingen in het verhaal doorgevoerd ten opzichte van de novelle van Cain om bezwaren van de PCA van tevoren te stillen. Zo werd de zelfmoord van de schuldige hoofdpersoon Walter Neff vervangen door een arrestatie waarmee het recht uiteindelijk zegeviert. Seks en moord – de drijfveren van het verhaal – werden louter gesuggereerd en nooit expliciet in beeld gebracht. Daarbij voegden Wilder en Chandler een flinke dosis humor toe, waardoor de toon van het script beduidend minder grimmig was dan die van de novelle.³⁸

Double Indemnity was een baanbrekende film die riskante thema's wist te behandelen en een behoorlijk cynisch beeld van de Amerikaanse samenleving toonde. De film werd een referentiepunt voor filmmakers die na de oorlog hardere misdaadfilms maakten – zij konden in hun onderhandelingen met de PCA refereren naar alles wat in *Double Indemnity* ook was goedgekeurd.³⁹ Hieruit valt op te maken dat hoewel de Code een aantal duidelijke geboden bevatte, de grenzen van regulering rekbaar en veranderlijk waren. Regulering in Hollywood onder de PCA was niet zozeer een kwestie van censuur, maar vooral een kwestie van onderhandelen en pragmatisch compromissen sluiten.

REGULERING EN DE CULTUURINDUSTRIE

Theodor Adorno (1903-1969) is waarschijnlijk de bekendste van een groep marxistische denkers gelieerd aan Institut für Sozialforschung in Frankfurt, beter bekend als de Frankfurter Schule. Van 1941 tot 1949 verbleef Adorno met zijn collega Max Horkheimer in Pacific Palisades – een welgestelde wijk in Los Angeles waar ook Bertolt Brecht, Thomas Mann, Fritz Lang en Arnold Schönberg verbleven. Ballingschap in het 'Weimar on the Pacific' was voor veel Duitse emigrés een bron van verdriet en vervreemding, maar ook van inspiratie.⁴⁰ Juist de confrontatie met de voor hen wereldvreemde Amerikaanse cultuur – en in het bijzonder Hollywood – zou de aanleiding vormen voor de zogeheten Kritische Theorie die de Frankfurter Schule in ballingschapontwikkelde.

Twee van Adorno's sleutelwerken die hij in ballingschap produceerde verwijzen expliciet naar regulering in Hollywood: *Dialectiek van de Verlichting* – samen met Horkheimer – en *Minima Moralia*. Het laatstgenoemde werk, een collectie van korte essays en filosofische fragmenten, bevat het eerder genoemde aforisme dat de kern van Adorno's kritiek op filmregulering vat: 'Misschien zou een film die zich strikt houdt aan de code van het Hays Office een groot kunstwerk kunnen worden, maar niet in een wereld waarin zoiets als een Hays Office bestaat.'⁴¹

Op het eerste gezicht lijkt dit een simpele oneliner, maar om dit aforisme gedegen te kunnen duiden moeten drie elementen duidelijk zijn.

Ten eerste wat 'de code van het Hays Office' is – een onderwerp dat hierboven uitgebreid is besproken. Ten tweede wat Adorno verstaat onder 'een groot kunstwerk'. Ten derde wat hij verstaat onder 'een wereld waarin zoiets als een Hays Office bestaat'. Deze laatste twee punten kunnen worden begrepen vanuit het beroemde essay over de cultuurindustrie dat is opgenomen in *Dialectiek van de Verlichting*, dat een kader biedt voor het interpreteren van het aforisme over het Hays Office.

Adorno, van huis uit estheticus gespecialiseerd in de modernistische muziek, was van de denkers van de Frankfurter Schule het meest begaan met de relatie tussen esthetiek en ideologie. Hij meende dat kunst de potentie en daarmee de verantwoordelijkheid had om gevestigde normen en conventies te onderzoeken bevragen. Een 'groot kunstwerk' diende door vorm en inhoud een kritisch bewustzijn te stimuleren in de geest van de toeschouwer. Adorno zag echter met lede ogen aan hoe kunst steeds minder ruimte kreeg om kritische vormen aan te nemen in een door geld gedreven systeem waarin de nieuwe media makkelijk verteerbaar vermaak voorschotelden aan het publiek. Cultuur was daarbij verworpen tot een geestdodend bulkgoed dat op industriële schaal werd geproduceerd voor de massa.

Film was bij uitstek een voorbeeld van cultuur die vooral niet intellectueel prikkelend moest zijn, maar bovenal simpel vermaak moest bieden. Adorno's oordeel over de esthetische kwaliteit van de nieuwe media uit zijn tijd is dan ook weinig positief. 'Cinema en radio hoeven zich niet langer voor kunst door te laten gaan. De waarheid, dat ze niets anders zijn dan commercie, gebruiken ze als ideologie die het afval moet legitimeren dat ze doelbewust voortbrengt.'⁴² De eerder genoemde uitspraak van het hoogerechtshof over de functie van cinema reflecteert de commerciële aard van de moderne massacultuur waar Adorno zich juist van afkeert: 'the exhibition of moving pictures is a business, pure and simple, originated and conducted for profit.'

Waarom de gemakkelijke producten van de cultuurindustrie geenszins onschuldig zijn, lichten Adorno en Horkheimer toe in *Dialectiek van de Verlichting*. Het boek als geheel is een vernietigende kritiek op het paradepaard van de westerse filosofie, de Verlichting en haar vertrouwen in de ratio als instrument voor vooruitgang en vrijheid. Het vooruitgangdenken zou zijn uitgemond in een wereld waarin 'de enkeling tegenover de economische machten volstrekt geannuleerd wordt.'⁴³ Bovendien kon rationalisering al te makkelijk omslaan in vernietiging, gefaciliteerd door technologische innovatie en moderne organisatiestructuren. De radicale stelling van *Dialectiek van de Verlichting* is dat fascisme en liberaal-kapitalisme als onderdrukkende, totalitaire ideologieën weinig verschillen.

Het beroemdste deel van *Dialectiek van de Verlichting* is een essay genaamd *Cultuurindustrie – Verlichting als massabedrog*. De zogenaamde cultuurindustrie speelt in het kapitalisme een belangrijke rol als de propagandamachine die breed gedragen ideologiekritiek dient te voorkomen.⁴⁴ Dit doet zij op twee manieren. Ten eerste door de massa te overtuigen dat grenzeloos consumeren goed is en tot geluk, liefde en succes leidt – ‘Onophoudelijk bedriegt de cultuurindustrie haar consumenten met niet te bieden wat zij onophoudelijk als belofte in het vooruitzicht stelt.’⁴⁵ Ten tweede stilt de cultuurindustrie kritiek door mensen continu te overrompelen met een gigantisch aanbod aan entertainment. Zolang mensen vermaakt werden in hun vrije tijd, zouden ze tevreden zijn met hun eigen uitbuiting – ‘Geamuseerd zijn betekent steeds: er niet aan hoeven denken, het lijden vergeten, zelfs daar waar het nog getoond wordt.’⁴⁶

De implicaties van Adornos aforisme worden helder binnen de context van *Dialectiek van de Verlichting* waarin zelfregulering in beeld verschijnt als een verlengstuk van de cultuurindustrie. Adorno en Horkheimer spreken over ‘de door zichzelf daartoe uitverkoren censoren van de filmindustrie, haar [van de cultuurindustrie] zielsverwanten (...)’⁴⁷ Hiermee wordt duidelijk dat zij geen strak onderscheid maken tussen filmindustrie en de PCA, maar deze verstaan als een organisch geheel. Het model van de cultuurindustrie als een netwerk

Horkheimer (links voor) en Adorno (rechts voor) schudden elkaar de hand. Rechts in de achtergrond staat de socioloog Jürgen Habermas, destijds assistent van Adorno.
Foto: Jeremy J. Shapiro, april 1964.

met verschillende elementen overstijgt daarmee een dichotomisch begrip van regulering als een continue strijd tussen filmmakers en censoren. Hiermee liep *Dialectiek van de Verlichting* in zekere zin vooruit op de geschiedschrijving die pas decennia later de samenwerking tussen de studio's en het Hays Office zou benadrukken op basis van archiefstukken.

Fundamentele kritiek is binnen de cultuurindustrie onmogelijk, merken Horkheimer en Adorno op, want ‘wat zich niet conformeert, wordt met een economische machteloosheid geslagen.’⁴⁸ De macht van de cultuurindustrie over haar producten is daarom bijna absoluut. ‘De uitdrukkelijke en impliciete (...) catalogus van wat verboden is en toegestaan, is zo verstrekkend dat hij het vrijgelaten terrein niet alleen omgrenst, maar ook daarbinnen oppermachtig is.’⁴⁹ Omdat binnen de context van een

gereguleerd systeem een film nooit buiten de lijntjes kan kleuren, zou voor Adorno een film nooit een groot kunstwerk kunnen zijn.

Dat Hollywood geen kunst produceerde is voor Adorno niet inherent kwalijk. Ernstiger is dat de mainstream Amerikaanse film een vals realiteitsbeeld voorschotelt aan de mensen die medeplichtig worden gemaakt aan de misdaden van een totalitair, onderdrukkend systeem. 'Onverzettelijk zweren zij bij de ideologie die hen tot slaven maakt. De boosaardige liefde van het volk voor datgene wat men het aandoet, is de slimheid van de instanties nog een stap voor. Zij overtreft het rigorisme van het Hays Office.'⁵⁰ In andere woorden: in een door de cultuurindustrie gehersenspoelde maatschappij is censuur de facto overbodig omdat de massa zelf de ideologie gaat uitdragen die door de cultuurindustrie wordt gepropageerd.

CONCLUSIE

Wat heeft deze kritiek ons vandaag nog te vertellen over regulering? Sommige van Adorno's opvattingen lijken hopeloos kort door de bocht, vooropgesteld de hegemoniale controle van de cultuurindustrie. Het publiek kan in dit model eigenlijk niet anders dan slaafs slikken wat het opgediend krijgt en speelt geen rol bij het toekennen van betekenis aan films. Er is geen speling voor subversiteit vanuit de cultuurindustrie zelf. Iedere filmmaker heeft kapitaal nodig om een film te produceren en staat daarmee automatisch volledig in dienst van het kapitalisme. Een dergelijk perspectief op een gereguleerde filmindustrie is echter weinig productief om de spanningen en onderhandelingen over representatie op het witte doek te onderzoeken. Mijn suggestie is dat het nuttiger is om regulering niet louter als een negatieve beperking van artistieke of morele vrijheid te veroordelen, maar ook als een institutie te beschouwen die juist heersende ideologische opvattingen expliciet maakte en daarmee ook tot onderwerp van onderhandeling.

Toch is Adorno's commentaar relevant voor hedendaags onderzoek naar regulering. In eerste plaats omdat zijn werk een belangrijk intellectueel document is waaruit blijkt dat kritiek ook onderdeel is van de geschiedenis van regulering. Hiermee wordt de deur geopend voor het schrijven van een ideeëngeschiedenis over het Hays Office die verder reikt dan de muren van de filmstudio's. Inhoudelijk herinneren Adorno en Horkheimer daarbij aan het cultuurhistorische belang van vermaak en vrijetijdsbesteding – thema's die lang golden als onbenullig ten opzichte van 'serieuze', politieke of economische geschiedenis. Wat Adorno echter vooral te bieden heeft voor hedendaagse geschiedschrijving, is zijn benadering tot regulering als een transdisciplinaire kwestie waar de grenzen tussen sociologie, esthetiek, ethiek, economie en filmwetenschap vervagen. Alleen een historiografische methode die de verbanden erkent tussen de zakelijke

belangen van de filmindustrie (achter de schermen), representatie (op het witte doek), en de maatschappij (in de bioscoop) erkent de complexiteit van 'een wereld waarin zoiets als een Hays Office bestaat.'

Klaas Fey volgt de onderzoeksmaster geschiedenis in Leiden. Hij verdiept zich in het raakvlak van film en intellectuele geschiedenis. Zijn bachelorscriptie schreef hij bij Dr. Eduard van de Bilt.

1. Frank Krutnik, e.a., 'Introduction', in: "Un-American" *Hollywood: politics and film in the Blacklist Era* (New Brunswick 2007) 3.
2. Daniel Biltereyst en Roel Vande Winkel, 'Introduction', *Silencing Cinema: Film Censorship Around the World* (New York 2013) 2.
3. Lea Jacobs, *The Wages of Sin: Fallen Woman Film, 1928-1942* (Berkeley 1995) x-xi.
4. Thomas Doherty, *Pre-Code Hollywood: sex, immorality and insurrection in American cinema 1930-1934* (New York 1999) 1.
5. Biltereyst en Vande Winkel, 'Introduction', 2.
6. Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflecties uit het Beschadigde Leven* (Nijmegen 2013 & Frankfurt am Main 1951) 192.
7. Eric Foner, *Give Me Liberty: An American History* (4e editie, New York en Londen 2014) 690.
8. Lee Grieveson, *Policing cinema: movies and censorship in early-twentieth century America* (Berkeley 2004) 4.
9. Laura Wittern-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981* (Lexington 2008) 19.
10. Jessica J. Hwang, 'From Spectacle to Speech: The First Amendment and Film Censorship from 1915-1952', *Hastings Constitutional Law Quarterly*, 42:2 (2014) 388.
11. Margaret A. Blanchard, 'The American urge to censor: freedom of expression versus the desire to sanitize society - from Anthony Comstock to 2 Live Crew', *William and Mary Law Review*, 33:3 (1992) 764.
12. Laura Wittern-Keller, 'All the Power of the Law in: Governmental Film Censorship in the United States' in: Daniel Biltereyst en Roel Vande Winkel (reds.) *Silencing Cinema: Film Censorship Around the World* (New York 2013) 23.
13. *Mutual Film Corp. v. Industrial Comm'n of Ohio*, 236 U.S. 244 (1915) <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/236/230/case.html> (20 juni 2018).
14. Grieveson, *Policing Cinema*, 196.
15. Richard Maltby, 'The genesis of the Production Code' in: Thomas Schatz (red.) *Hollywood: critical concepts in media and cultural studies* (Londen 2004) 88.
16. Hwang, 'From spectacle to speech', 413.
17. Richard Maltby, 'The Production Code and the Mythologies of 'Pre-Code Hollywood' in: *The Classical Hollywood Reader*, Steve Neale ed., 239.
18. Richard Maltby, 'Censorship and self-regulation' in: Geoffrey Nowell-Smith (red.) *The Oxford history of world cinema* (Oxford 1997) 241.
19. Richard Maltby, 'More sinned Against than Sinning', *Senses of Cinema* 29. December 2003. http://sensesofcinema.com/2003/feature-articles/pre_code_cinema/ (20 juni 2018)
20. Van de Code circuleren meerdere versies. De hier geciteerde versie is afkomstig uit: Thomas Doherty, *Pre-Code Hollywood: sex, immorality and insurrection in American Cinema 1930-1934* (New York 1999) Appendix 1 & 2.
21. Geoffrey Shurlock, 'The Motion Picture Production Code', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 254 (1947) 141.
22. Maltby, 'Censorship and Self-Regulation', 243.
23. Jacobs, *The Wages of Sin*, 5.
24. Gregory Black, 'The Legion of Decency and the Movies', in: Daniel Biltereyst en Roel Vande Winkel (reds.) *Silencing Cinema: Film Censorship* (New York 2013) 243.
25. Wittern-Keller, 'All the Power of the Law', 15.
26. Jacobs, *The Wages of Sin*, xi.
27. Shurlock, 'The Motion Picture Production Code', 141.
28. Critical Past, 'Joseph Breen, administrator of motion picture production code of ethics at meeting with his deputies in Hollywood, California', 9 september 1934. http://www.criticalpast.com/video/65675036758_Joseph-I-Breen-motion-picture-production-code_meeting_censor-board (19 juni 2018).
29. Jacobs, *The Wages of Sin*, 22.
30. Ibidem, 335.
31. Maltby, 'Censorship and Self-Regulation', 244.
32. Shurlock, 'The Motion Picture Production Code', 141.
33. Jacobs, *The Wages of Sin*, 21.
34. Richard Schickel, *Double Indemnity* (Londen 1992) 24.
35. Sheri Chinen Biesen, 'Censorship, Film Noir, and Double Indemnity (1944)' in: *Film and History*, 25:1-2 (1995) 50.
36. Ibidem, 44.
37. Sheri Chinen Biesen, *Blackout: World War II and the origins of Film Noir* (Baltimore 2005) 101.
38. Gene D. Phillips, *Creatures of Darkness: Raymond Chandler, detective fiction, and Film Noir* (Lexington 2000) 170.
39. Sheri Chinen Biesen, *Blackout*, 167.
40. Ehrhard Bahr, *Weimar on the Pacific: German exile culture in Los Angeles and the crisis of modernism* (Berkeley 2007) 30.
41. Adorno, *Minima Moralia*, 192.
42. Horkheimer en Adorno, *Dialectiek van de Verlichting*, 134.
43. Ibidem, 12.

44. Ibidem, 178.
45. Ibidem, 154.
46. Ibidem, 157.
47. Ibidem, 152.
48. Ibidem, 147.
49. Ibidem, 142.
50. Ibidem, 148.

GEZELLIG OP TRANSPORT

De uitzending van Nederlandse kinderen naar Duitse gebieden tijdens de Tweede Wereldoorlog

Anne Eva Haarbrink

‘Om 23.45 uur kwamen wij te Leipzig aan, waar wij direct met alarm werden ontvangen. De lichten gingen uit en daar stonden wij tussen het puin en de wegrennende mensen in het stikdonker. Na lang wachten bereikten wij strompelend een schuilkelder, waar wij anderhalf uur doorbrachten.’¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog vertrokken Nederlandse kinderen vanuit verschillende Nederlandse steden en dorpen naar ‘bleekneusjeskampen’ en pleeggezinnen in Duitsland en andere, door de Duitsers bezette gebieden in Oostenrijk en Tsjechië om daar een aantal weken of maanden door te brengen. De reis naar het kamp of de pleegouders was niet ongevaarlijk: treinen werden tijdens de oorlog regelmatig gebombardeerd en reizigers waren in zo’n geval weerloos. De gebieden waar de kinderen heen reisden waren ook regelmatig doelwit van bombardementen van de geallieerden.² Ondanks deze gevaren maakten duizenden kinderen en hun begeleiders de reis naar kampen en pleeggezinnen in Duitsland, maar waarom?

De uitzending van Nederlandse kinderen naar kampen en pleeggezinnen in Duitse gebieden is, behalve door Lou de Jong, nooit wetenschappelijk onderzocht. In wetenschappelijk onderzoek is überhaupt lange tijd weinig aandacht geweest voor kinderruitzendingen en kindermigratie; de nadruk lag op mannelijke vluchtelingen, asielzoekers en arbeidsmigranten. Afgelopen twee decennia wordt gepleit voor verbreding van de opvatting van migratie en de definitie van een migrant. Zo wordt nu onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen in migratiegeschiedschrijving en is er meer aandacht voor het kind.³

Kinderen die zonder ouders migreren vormen weliswaar geen grote groep in het geheel van migrerende mensen, maar in de twintigste eeuw kwam deze soort migratie wel in vele vormen voor. Literatuur over deze kindermigratie en kinderruitzendingen is zeer gefragmenteerd. In onderzoeken staat meestal één kindermigratie centraal en deze migratie wordt dikwijls bestudeerd vanwege haar (vermeende) uniciteit. De vraag die dit oproept is: is iedere kindermigratie wel uniek? In dit artikel wordt het hoe en waarom van de Nederlandse kinderruitzending naar Duitsland belicht

en vergelijk ik deze uitzending met andere uitzendingen om zo overeenkomsten en verschillen zichtbaar te maken.

Om de vraag te kunnen beantwoorden waarom Nederlandse kinderen naar Duitsland werden uitgezonden tijdens de Tweede Wereldoorlog, zijn bronnen uit het archief van de Nederlandse Volksdienst (NVD) gebruikt.⁴ Omdat de NVD het centrale orgaan was dat de kinderuitzending reguleerde, bevindt zich in het archief van deze organisatie veel correspondentie van NVD-functionarissen onderling en correspondentie met functionarissen van instanties als de Winterhulp, de NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) en de NSV (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt).⁵

BEZETTINGSBESTUUR

Op 27 mei 1940 werd Nederland volledig door Duitsland bezet. In bezette gebieden installeerden de Nazi's bezettingsregimes. In Polen waren de bezetters van meet af aan meedogenloos: Hitler wilde Polen vernietigen. Dit gold niet voor Nederland, omdat de Nederlanders volgens de nazi-ideologie een 'broedervolk' waren. Nederland werd met haar 'stamverwante' bevolking beschouwd als Germaanse regio. Na een zeer korte tijd van militair bestuur werd hier daarom een burgerlijk bestuur geïnstalleerd.⁶

Kinderuitzending naar Duitsland en Oostenrijk,
NIOD, 80676

De Oostenrijkse jurist Arthur Seyss-Inquart was vanaf mei 1940 de hoogste bestuurder in Nederland.⁷ Het doel van Seyss-Inquart was om de Nederlandse bevolking op integratie in het Duitse Rijk voor te bereiden, de kinderuitzendingen waren hier een goed middel voor.⁸ Tijdens het Interbellum waren veel Oostenrijkse kinderen bovendien in Nederland opgevangen om aan te sterken. Seyss-Inquart vond dat hij – als Oostenrijker – zijn dankbaarheid hiervoor kenbaar kon maken door de uitzending van grote aantallen Nederlandse kinderen te helpen organiseren.⁹

De nazificatie van de Nederlandse samenleving en cultuur was, naast de Jodenvervolging, een belangrijke doelstelling van de nazi's. Politieke partijen en maatschappelijke organisaties werden opgeheven of gelijkgeschakeld. Afwijkende meningen en levensbeschouwingen werden fel bestreden en het nationaalsocialisme werd aan de Nederlanders opgelegd.¹⁰ Censuur was een belangrijk middel om de nazificatie van

Nederland te bewerkstelligen. Twee overheidsdepartementen bepaalden het beleid betreffende de radio, de pers, de cultuursector en het onderwijs op scholen en universiteiten.¹¹

De NVD werd in juli 1941 op initiatief en met hulp van de Duitse bezetters opgericht en had tot doel om al het sociale werk in Nederland te bundelen en te nazificeren. De NVD was volgens de statuten verantwoordelijk voor alle Nederlanders uit een oogpunt van zorg voor het volk en de welvaart, met inbegrip van de duurzame verzorging van minderjarigen. De kinderuitzendingen waren een middel van de NVD om deze duurzame verzorging van minderjarigen te bewerkstelligen.¹² Stichting Winterhulp was een voorloper van de NVD. Deze stichting had tot doel om steun aan hulpbehoevende Nederlanders te verschaffen. De werkzaamheden van de NVD liepen via al bestaande bureaus van de Stichting Winterhulp.¹³ Er werd dus gebruik gemaakt van bestaande structuren die soms werden aangepast of ingezet voor andere doeleinden van de bezetter.

De NVD had meer dan duizend betaalde krachten in dienst en verkreeg haar middelen uit collectes en Duitse subsidies. Daarnaast was de NVD regionaal georganiseerd onder één koepelorganisatie. De directeur-generaal van de Stichting Winterhulp stond aan het hoofd van de organisatie. Verder was er een algemeen secretaris en waren er provinciale en stedelijke directeuren. De organisatie kende verschillende afdelingen, zoals Propaganda en Voorlichting en Jeugdtransport.¹⁴

DE CIJFERS

In de periode van 1940-1945 werden naar schatting tussen de vijfduizend en tienduizend kinderen uitgezonden via de NVD. De NVD had zich tot doel gesteld om ieder jaar tweeduizend kinderen te laten vertrekken. Er worden transporten aangekondigd van ruim vijfhonderd kinderen, maar ook van slechts twintig kinderen. Op basis van alle berichten over uitzendingen zijn er naar schatting tussen de duizend en tweeduizend kinderen per jaar vertrokken. In vijf jaar zou dat het vertrek van tussen de vijfduizend en tienduizend kinderen betekenen.¹⁵

In verschillende archiefstukken wordt gesproken over verschillende leeftijdsgrenzen voor de uit te zenden kinderen. Over het algemeen geldt dat de kinderen tussen de zes en veertien jaar waren en dat zij vertrokken voor een periode van twee tot zes maanden. De duur van het verblijf in Duitse gebieden verschilde per transport en ook door de tijd heen. De kinderen kwamen in diverse Duitse gebieden terecht. Velen kwamen terecht in de Ostmark, Sudetenland en gebieden in het huidige Oostenrijk en Tsjechië. Zij waren afkomstig uit verschillende delen van Nederland; zowel

uit de Randstad als uit de provincie, zowel uit kleine dorpen als uit grote steden.¹⁶

WERVING EN SELECTIE

Het initiatief voor de uitzending van de Nederlandse kinderen lag in Duitsland. Rijkscommissaris Seyss-Inquart ontving geregeld een uitnodiging van een lokale ambtenaar aldaar om Nederlandse kinderen te sturen. Hij was de contactpersoon tussen de Duitse ambtenaren en het Nederlandse hoofd van de afdeling Jeugduitzendingen van de NVD. Seyss-Inquart bracht het hoofd van de afdeling Jeugduitzendingen op de hoogte wanneer hij een uitnodiging uit Duitsland ontvangen had.¹⁷ Het hoofd van de afdeling Jeugduitzendingen van de NVD berichtte op zijn beurt aan de provinciale en stedelijk leiders dat zij een bepaald aantal kinderen moesten werven voor dit transport.¹⁸

Het aantal transporten werd dus niet aangepast aan het aantal kinderen dat op uitzending wilde, maar het aantal kinderen werd afgestemd op het aantal beschikbare plaatsen in Duitsland. Het hoofd van de Afdeling Jeugduitzendingen sommeerde de provinciale en stedelijk leiders om genoeg kinderen beschikbaar te hebben voor uitzending. In de praktijk leverde dit de plaatselijke leiders behoorlijke problemen op. Er bevinden zich in het archief enkele brieven waarin

provinciale en stedelijk leiders aan de heer Verlare (hoofd van de afdeling kinderuitzendingen van de NVD) berichten dat er kinderen zijn afgefallen voor transport door ziekte, evacuatie of doordat ze onverhoopt zijn

afgekeurd door een arts van de NVD.¹⁹ Meneer Verlare riep provinciale leiders van de NVD daarom op om ook kinderen voor uitzending uit te nodigen wanneer zij al eerder waren uitgezonden.²⁰

Voor vertrek werden sommige kinderen gecheckt door een NVD-arts. De stedelijke en provinciale kantoren bepaalden – wanneer een kind werd aangemeld – of dit kind gekeurd moest worden of niet. Vervolgens bepaalde de afdeling Medische Zaken waar en wanneer de keuring zou plaatsvinden.²¹ De beoordelingscriteria voor de geschiktheid van een kind om op uitzending te gaan zijn nergens expliciet in het archief te vinden. Wel

Bijeenkomst van de Nederlandse Volksdienst in het Concertgebouw in Amsterdam, NIOD, 80942.

werd er gesproken over kinderen die niet op transport mochten en is er correspondentie over de doelgroep van de uitzending.

Kinderen die niet in aanmerking kwamen voor uitzending en dus door de NVD-artsen geweigerd moesten worden door NVD-artsen waren kinderen die er goed uitzagen en de uitzending dus niet nodig hadden om fysiek aan te sterken, bijvoorbeeld meisjes die behoorlijk flink en al enigszins rijp waren. Er moest volgens sommigen bovendien een grens worden getrokken als Indische kinderen of kleurlingen op uitzending mee wilden.²²

Over het uitzenden van kleurlingen en Indische kinderen bestond geen eenduidig beleid. Enerzijds stelde het hoofd van Sociale Zaken dat de verantwoordelijkheid voor goed- of afkeuring bij de dokter moest liggen. Anderzijds schreef hij:

Hoogstwaarschijnlijk zullen ze wel in Nederland ondergebracht mogen worden. De uitzending staat echter zuiver in het teken van uitwisseling van Germaanse kinderen. Het gaat niet aan kleurlingen naar een land te sturen, dat alle mogelijke moeite doet het rassenbewustzijn aan te kweken.²³

De verantwoordelijkheid voor goed- of afkeuring werd dus grotendeels bij de dokters gelegd, terwijl het hier niet ging om een keuring van de gezondheid, maar om afkomst. Tegelijkertijd werd er een beroep gedaan op het 'rasbewustzijn' dat in acht moest worden genomen. Hoewel de NVD pretendeerde een organisatie voor alle Nederlanders te zijn, konden sommige Nederlanders vanwege hun huidskleur dus toch worden uitgesloten.

In weinig stukken wordt specifiek gesproken over de doelgroep van de uitzending. Op 18 juni 1941 schreef het hoofd van de afdeling Jeugduitzendingen van de NVD hierover het volgende:

Deze uitzending is in hoofdzaak bedoeld voor behoeftige kinderen uit nette arbeidersgezinnen, waarvan de vader uit hoofde zijner betrekking veel in aanraking komt met publiek.²⁴

Dit criterium hanteerde de NVD waarschijnlijk omdat de vader op deze manier aan veel mensen over de positieve ervaring met de uitzending van zijn kinderen zou vertellen, met als gevolg dat er een positiever beeld over de bezetter zou ontstaan. Bovendien zou uitzending van kinderen mogelijk een oplossing bieden voor financiële problemen waar arbeiders mee te maken konden hebben.

Kinderen waren altijd, ongeacht de politieke gezindheid van hun ouders, welkom om zich aan te melden voor uitzendingen van de NVD. De NVD maakte van het bereiken van kinderen van niet NSB'ers een

speerpunt in haar beleid. Juist door kinderen van niet NSB'ers uit te zenden – zo was het uitgangspunt – kregen meer mensen te zien wat de NVD deed. Op deze manier konden bovendien meer kinderen 'genazificeerd' worden. Kinderen van NSB'ers waren naar alle waarschijnlijkheid al bekend met de waarden van het Nazi-regime, kinderen van niet NSB'ers veel minder. Bij die laatste groep viel dus nog veel 'winst' te behalen. Het hoofd van de Sociale Dienst van de NVD schrijft hierover het volgende:

Wij kunnen dan zeggen dat dit nu nationaalsocialisme is; dat dit nu door den nieuwen tijd wordt gebracht. [...] Denkt u hierbij aan de uiting van den Führer: 'Die Nederlande ist die Perle an der Krone aller Germanischen Völker.'²⁵

Het uitgangspunt voor de werving van de kinderen was om voor vijftientwintig procent kinderen van NSB'ers te werven en vijfenzeventig procent kinderen van anti-NSB en niet-aangesloten ouders.²⁶ Een afwijkende politieke gezindheid van ouders hoefde dus geen verhindering van uitzending te betekenen. Een 'afwijkende' afkomst, was dit daarentegen in potentie wel.

PROPAGANDA

De kinderuitzendingen waren het paradepaardje van de NVD en werden veelvuldig gebruikt voor propagandadoeleinden. Het moment waarop de kinderen per trein vertrokken naar Duits gebied werd door de Duitse bezetters gebruikt om te laten zien wat een weldoeners zij waren. De lokale pers werd uitgenodigd, politici werden opgetrommeld en er werden Duitse volksliederen gespeeld door een fanfare. De uitzending moest een feestelijke gebeurtenis zijn en het feestelijke karakter moest gunstig afstralen op de Duitse bezetter.²⁷

Op de radio werd zo nu en dan verslag gedaan van de uitzendingen. Op 11 juli 1944 bracht radioverslaggever Sampimon verslag uit van de uitzending van zeshonderd Nederlandse kinderen naar Praag. Dit was een belangrijke bron van informatie met betrekking tot het beeld dat de NVD naar buiten wilde brengen over de kinderuitzendingen. Sampimon had de kinderen een bezoek gebracht samen met de heer Verlare. Praag was volgens hem 'het Rome van het Noorden en het Parijs van het Midden-Oosten, een sprookjesstad.'²⁸ De uitzending zou volgens hem goed zijn voor de gezondheid, het doorbreken van alledaagse sleur en verruiming van de blik van de kinderen. De kinderen zouden bovendien met 'levenslessen' terugkeren naar Nederland.

Sampimon benadrukte in de radio-uitzending dat de NVD zich richtte op alle kinderen, ongeacht geloof of politieke gezindheid. Dit

wordt ook bevestigd in niet-propagandistische stukken van de NVD. Uit Sampimons verslag blijkt dat de Duitsers bij de jeugd wilden beginnen met het smeden van een band tussen mensen uit landen die nu onder Duitse heerschappij vielen. De kinderen moesten van jongs af aan kennis maken met de deugden van het nationaalsocialisme, zodat zij als volwassenen overtuigd zouden zijn van de goedheid van deze ideologie.

Sampimon benadrukte in de radio-uitzending ook de kracht van het Duitse volk en de Duitse natie. Hij wekte de indruk dat het een enorme opgave voor de Duitse bevolking was om de Nederlandse kinderen te ontvangen. Dit is opvallend, omdat het initiatief voor de uitzending in Duitsland lag.²⁹ Uit de woorden van Sampimon kan het beeld zijn ontstaan dat de Duitsers de Nederlanders een enorme gunst verleenden, terwijl ze de komst van de Nederlandse kinderen zelf initieerden. Nederlandse ouders hadden nergens om gevraagd, maar moesten de Duitsers wel dankbaar zijn voor hun barmhartigheid.

VOOR WAT, HOORT WAT

Nederlandse kinderen gingen op uitzending naar Duitsland en door de Duitsers bezette gebieden. Duitse kinderen kwamen op hun beurt gedurende de hele oorlog met enkele duizenden naar Nederland voor een kort verblijf. Dit leverde een hoop extra werk op voor de stedelijke en provinciale leiders van de NVD. Meerdere malen riep de heer Verlare hen met een noodkreet op om meer pleeggezinnen voor Duitse kinderen te werven. Hij schreef:

Het is van buitengewoon belang dit jaar een groot aantal Duitse kinderen in Nederland onder te brengen, om geen droevig figuur te slaan tegenover de NSV [de Duitse equivalent van de NVD] die dit jaar twaalfduizend Nederlandse kinderen zal opnemen.³⁰

In 1942 eiste Verlare dat de lokale leiders maar liefst drieduizend gezinnen zouden werven, maar dit viel niet mee.³¹ Veel potentiële pleegouders stelden eisen voordat ze de komst van Duitse kinderen konden accepteren. Veelal waren de pleegouders zelf pro-Duits, maar woonden zij in een omgeving waar de komst van Duitse kinderen niet op prijs werd gesteld.³² Sommige mensen wilden dus wel kinderen opnemen, maar konden tegelijkertijd om verschillende redenen niet het risico lopen dat zij door hun omgeving als nationaalsocialisten en Nazi-sympathisanten gezien zouden worden. Referenties naar de Nazi-ideologie in de vorm van bijvoorbeeld een kind in uniform waren in dit verband voor hen een risico. Tegelijkertijd leefden zij wel in een door de Nazi's overheerst land. Deze mensen moesten dus schipperen tussen de heersende ideeën in hun sociale

omgeving, hun eigen inzichten en de ideologie die hen vanuit Nazi-Duitsland werd voorgehouden en waarbij zij zich graag wilden aansluiten.

Door uitwisseling van kinderen probeerden de Duitsers en pro-Duitse Nederlanders ervoor te zorgen dat de haat en het onderlinge wantrouwen tussen Duitsers en Nederlanders zou verdwijnen en 'de scheidsmuur die er tussen de volwassenen onderling bestond, te doorbreken'.³³ De NVD hoopte hiermee te helpen bij:

De opbouw van een geordend en eensgezind Europa, waarin een sfeer van wederzijds begripen en waarderen een onmisbare voorwaarde vormt. De NVD heeft door zijn uitnodiging aan Duitse kinderen om hun vakantie in Nederland door te brengen voor dit in wording zijnde bouwwerk een zeer waardevolle steen bijgedragen.³⁴

In meerdere documenten wordt de opvang van Duitse kinderen in Nederland een 'eretaak' genoemd. De heer Verlare schrijft aan de provinciale en stedelijk leiders dat zij voor werving van pleeggezinnen 'vrij kunnen beschikken over pers, advertenties enzovoorts'.³⁵ Het is opmerkelijk dat het hoofd van de Afdeling Jeugduitzendingen aan de ene kant oproept om meer Nederlandse kinderen te werven die naar Duitsland kunnen worden uitgezonden, terwijl hij aan de andere kant voortdurend wijst op de noodzaak meer pleeggezinnen voor Duitse kinderen in Nederland te organiseren. Dit laatste als tegenprestatie voor de opvang van Nederlandse kinderen in Duitsland.³⁶ Dit bevestigt het beeld dat het niet alleen om de behoeftige kinderen gaat, maar dat de kinderen een soort 'handelswaar' zijn geworden. De kwaliteit van de kinderen moet goed zijn: niet te brutaal of angstig. De vele kinderen die deelnamen aan de uitwisseling kunnen worden beschouwd als een middel om eenwording van Nederland en Duitsland in ideologische zin te bereiken.

VERGELIJKING

Het (tijdelijk) uitzenden van kinderen is geen Nederlands-Duitse uitvinding. Het idee om kinderen in nood op te vangen, ontstond in Europa aan het begin van de twintigste eeuw, doordat kinderen belangrijk werden geacht voor de natiestaat en samenleving. Zij moesten goed worden grootgebracht opdat zij gezonde en goede burgers zouden worden. In de twintigste eeuw migreerden duizenden kinderen zonder hun familie.³⁷

Bij de Hongaarse kinderen die in Nederland en België werden opgevangen tijdens het Interbellum, was het zorg dragen voor medekatholieken en geloofsgenoten het uitgangspunt.³⁸ In het geval van de Nederlands-Duitse uitzending ging het om gemeenschapscreatie en

het verenigen van twee volken die eenzelfde ideologie moesten gaan aanhangen. Deze specifieke uitzendingen hebben met elkaar gemeen dat de nadruk door initiatiefnemers werd gelegd op plicht en verbroedering. In het geval van de Hongaren betrof dit de zorg voor en de broederband met geloofsgenoten die hadden te lijden onder het politieke bewind. De zorg voor (nieuwe) landgenoten en verbroedering tussen verschillende volken stond centraal in het Nederlands-Duitse geval. De uitwisseling van Nederlandse én Duitse kinderen zou ook voor deze verbondenheid en verbroedering moeten zorgen. Er speelden in beide gevallen ideologische en politieke redenen mee om tot uitzending van de kinderen over te gaan.

Een verschil tussen de uitzendingen is gelegen in de samenstelling van de groep uitgezonden kinderen. Onder de uitgezonde Hongaarse kinderen waren meisjes oververtegenwoordigd.³⁹ De NVD richtte zich daarentegen in principe op alle Nederlandse kinderen, zonder specifieke voorkeur voor jongens of meisjes, hetgeen ook in praktijk resulteerde in een redelijke balans tussen het aantal jongens en meisjes. Wel moest volgens sommigen een grens worden getrokken wanneer Indische kinderen of 'halfbloedjes' op uitzending mee wilden.⁴⁰

Een groot verschil met andere kinderuitzendingen is dat de organisatie van het transport voor Nederlandse kinderen naar Duitsland in handen was van de NVD en niet van de kerken of een liberale elite. In het geval van de opvang van Hongaarse kinderen in Nederland speelde de strijd tegen het communisme een grote rol. De loyaliteit van het Hongaarse volk moest gewonnen worden door te zorgen voor hun zwakke kinderen. Zo zouden zij niet in de handen van de communistische Sovjet-Unie vallen, maar loyaliteit voelen naar de Nederlandse weldoeners. Andere uitzendingen hadden voornamelijk tot doel om kinderen op korte termijn fysiek op te lappen.

Poster kinderuitzending. Nederlandse Volksdienst, NIOD, 106395.

Er was hier geen sprake van een gezamenlijk doel op de lange termijn. De Nederlandse regering probeerde door uitzending van kinderen na de Tweede Wereldoorlog ervoor te zorgen dat het volk niet zou 'verwilderden' en zich op de lange termijn tegen het gezag zou richten. De Nederlandse regering richtte zich in die zin na de oorlog, evenals de Nederlands-Duitse overheid tijdens de oorlog, op de lange termijn. De Nederlandse kinderen waren belangrijk om er in ieder geval voor te zorgen dat het land van de toekomst niet zou worden bewoond door 'verwilderde' mensen.⁴¹

CONCLUSIE

Het leek wellicht eenvoudig om een groep kinderen op uitzending te sturen. In praktijk deden zich echter problemen voor. Toch vond de uitzending van Nederlandse kinderen naar Duitsland gedurende de hele Duitse bezetting van Nederland plaats.

Een simpele verklaring hiervoor is dat de uitzending plaatsvond omdat de Duitsers dit graag wilden en Nederland bezet was door Duitsland. Toch blijft er met dit simpele antwoord een groot deel van de verklaring onbelicht. Bestudering van het archief van de Nederlandse Volksdienst (NVD) liet namelijk zien dat er meer speelde dan alleen de Duitse wens om Nederlandse kinderen in Duitsland op te vangen.

De oprichting van de NVD paste bij de nieuwe waarden die de bezetters aan Nederland probeerden op te leggen. Er werden nieuwe organisaties opgericht en er werden organisaties opgericht die voortbouwden op de activiteiten van al bestaande Nederlandse verenigingen en stichtingen. Zo bouwde de NVD de al eerder geïnitieerde werkzaamheden van de Stichting Winterhulp verder uit. Bestaande structuren bleven in tact, met echter het grote verschil dat de Duitsers nu bepaalden wat prioriteit had en wat niet. De kinderuitzending was een belangrijk onderdeel in het streven Nederland te nazificeren en vormde daarmee een speerpunt van de Duitse bezettingspolitiek en propaganda. Wanneer er een transport plaatsvond, werden lokale media uitgenodigd om te komen kijken, er werd muziek geregeld en vooraanstaande politici werden opgetrommeld om de kinderen uit te zwaaien. Op de radio werd verslag gedaan van de prachtige bestemmingen waar de kinderen zouden verblijven, over het heerlijk eten dat hen daar te wachten stond en over de vriendschappen die ze zouden sluiten.

De Duitsers richtten zich met de uitwisseling van Nederlandse en Duitse kinderen op de lange termijn. Zij werkten aan de 'grote Germaanse gedachte' aan het vormen van een gemeenschappelijkheidsidee dat nodig werd geacht om een sterk rijk te vormen. De Duitsers wilden hun reputatie als bezetters verbeteren door zorg te dragen voor de kinderen van het bezette volk. Het unieke van de kinderuitzending van Nederlandse kinderen naar Duitsland bleek deze bezetting te zijn. De kinderen vertrokken uit het bezette

Nederland naar het land van de bezetter. Dat was nog niet eerder voorgekomen.

Tot slot is een belangrijk inzicht dat deze studie heeft opgeleverd dat afzonderlijke kindermigraties niet langer als unieke gebeurtenissen moeten worden beschouwd, maar in onderlinge samenhang bestudeerd zouden moeten worden en verbonden moeten worden met andere migraties. Er blijken overeenkomsten te zijn tussen de - tot nu toe - afzonderlijk bestudeerde kindermigraties. Er speelden bij alle uitzendingen ideologische of geopolitieke belangen mee. Dat organiserende partijen zich op kinderen richtten, komt doordat dat zij als de burgers van de toekomst werden beschouwd en daarmee belangrijk waren voor de vorming van een ideologisch of geopolitiek sterke positie van het land of rijk.

Anne Eva Haarbrink heeft de bachelor geschiedenis aan de Universiteit Leiden afgerond, met een specialisatie in de richting Sociale Geschiedenis en schreef de scriptie die aan dit artikel ten grondslag ligt onder begeleiding van professor Marlou Schrover.

1. Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Volksdienst, 1940-1945, nummer toegang 2.19.070.01, 105.
2. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01.
3. M. Schrover, 'Dutch migration research. Looking Back and Moving Forward', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* (2014) 216.
4. Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Volksdienst, 1940-1945, nummer toegang 2.19.070.01. Het archief is 30.60 meter en bevat 213 inventarisnummers.
5. Ibidem.
6. P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011) 47.
7. B. Beuys, *Leven met de vijand. Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-1945* (Amsterdam 2013) 94-96.
8. D. Dwork en R.J. Van Pelt, *De Holocaust. Een geschiedenis* (Amsterdam 2002) 67.
9. beeldbankwo2.nl/detail.jsp?action=detail&recordidx=1
10. F. W. Boterman, *Duitse ouders. Nederland onder de Duitse Bezetting (1940-1945)* (Amsterdam 2015), 249, 425.
11. C. Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer. Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam 2014) 59-60.
12. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 124.
13. Nationaal Archief, Den Haag, Winterhulp Nederland, nummer toegang 2.19.070.02.
14. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01.
15. Ibidem.
16. Ibidem.
17. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 58, brief op 18 juli 1941.
18. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 5, brief op 20 januari 1942 van het hoofd van de afdeling jeugduitzendingen van de NVD.
19. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 58 en 91.
20. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 58.
21. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 142.
22. Ibidem.
23. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 142.
24. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 58.
25. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 142.
26. Ibidem.
27. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01 en NIOD, Beeldbank WO2, kinderuitzendingen.
28. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 111.
29. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 58, brief op 18 juli 1941.
30. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 91.
31. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 142.
32. Ibidem.
33. Ibidem.
34. Ibidem.
35. Ibidem.
36. Ibidem.
37. V. Hajto, 'The 'wanted' children. Experiences of Hungarian children living with Belgian foster families during the interwar period', *History of the Family* 14 (2009) 203-216, 203 en 214.
38. G. Van der Harst en L. Lucassen, *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad* (Leiden 1998) 77- 92 en Vogel, *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven* (Den Haag 2005) 11, 29.
39. Van der Harst en Lucassen, *Nieuw in Leiden*, 77-92.
40. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, 142.
41. J. Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland* (Amsterdam 2003), 31.

Grijs slavernijverleden?

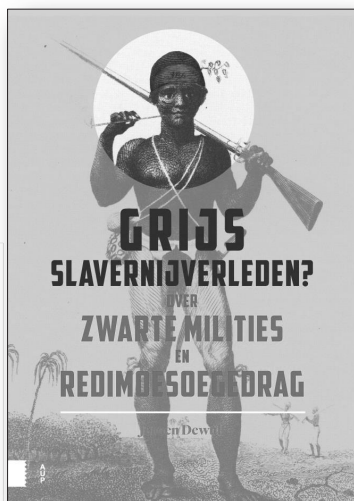
Jeroen Dewulf

Over zwarte milities en redimoesoegedrag

'Redimoesoegedrag' staat in Suriname voor 'verraad tegen de eigen groep'. Het begrip gaat terug op slaven die in de 18de eeuw in ruil voor vrijheid aan de zijde van de gouvernementssoldaten vochten tegen de 'marrons', gevluchte slaven. Zij droegen een rode muts, vandaar redimoesoës. Dit was geen nieuw fenomeen; 'zwarte milities' hadden ook al in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland bestaan.

Vanwege hun complexe tussenpositie is het moeilijk om redimoesoës binnen het traditionele 'goed-en-fout-denken' over slavernij een plaats te geven. Als voormalige slaven waren zij tegelijk 'slachtoffers' en 'daders'. Toch was hun leven in het 'grijze' gebied tussen slaaf en meester niet uitzonderlijk. Slechts een minderheid van de slaven maakte een radicale keuze voor gewelddadig verzet. De meesten handhaafden zich in een dienende rol, goedschiks of kwaadschiks. Daarbij was een vorm van accommodatie onvermijdelijk.

Hoe moeten we het 'grijze' gedrag van de redimoesoës beoordelen? De auteur maakt hiervoor gebruik van concepten die teruggaan op de discussie over 'goed-en-fout-gedrag' tijdens de Duitse bezetting en de Holocaust. Een verrassend nieuwe visie op het slavernijverleden, maar ook een evenwichtsoefening die hij met glans uitvoert.

Jeroen Dewulf is hoogleraar aan de University of California, Berkeley, waar hij directeur is van het Institute of European Studies en van de vakgroep neerlandistiek.

Augustus 2018 | paperback
ISBN 978 9462 987 94 4
Paperback: €22,99

BESTELLEN

Het boek is verkrijgbaar via de boekhandel en direct op www.aup.nl.

Op de hoogte blijven van deze en andere boeken van AUP? Schrijf u in voor onze nieuwsbrief via www.aup.nl.

Uitgeverij AUP | T +31 (0)20 420 00 50
info@aup.nl | bestellingen@aup.nl | www.aup.nl
Volg AUP op facebook & twitter
twitter.com/AmsterdamUPress
facebook.com/AmsterdamUPress

‘ZELFS U KUNT HET NIEMAND KWALIJK NEMEN, WANNEER HIJ VERGEET U TE BEDANKEN’

De Joodse Raad en de medewerking aan de deportatie
van Joden in Nederland

David Korsuize

Gedurende de Tweede Wereldoorlog lieten de Duitsers overal in het bezette Europa zogenaamde Joodse raden oprichten waarmee ze Joden aan de organisatie van hun eigen ondergang lieten meewerken. Ook in Nederland bestond zo'n raad – de Joodse Raad voor Amsterdam – die van februari 1941 tot en met september 1943 als bemiddelaar tussen de Joodse gemeenschap in Nederland en de Duitse bezetter moest meehelpen aan de deportaties. De bedoeling van de medewerking was 'erger te voorkomen,' maar in de praktijk ging de Raad, onder leiding van de twee voorzitters David Cohen (1882-1967) en Abraham Asscher (1880-1950), steeds een stapje verder met de bezetter in zee, tot uiteindelijk ook de leiding van de Raad naar Westerbork werd vervoerd en de Raad ophield te bestaan.

Het werk van de Joodse Raad is tijdens en na de Bezetting op zeer uiteenlopende wijze beoordeeld, in de eerste plaats door historici die de Raad van dichtbij hadden meegemaakt en die familie en vrienden waren kwijtgeraakt door de deportaties die de Raad had helpen voorbereiden. De belangrijkste van deze historici zijn Abel Herzberg (1893-1989), Loe de Jong (1914-2005) en Jacques Presser (1899-1970). Zij kozen ieder voor een andere benadering bij het beoordelen van de Raad en kwamen daarom ook tot zeer uiteenlopende oordelen. De Jong, in de eerste plaats, beoordeelde de Joodse Raad in zijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994) vanuit een zeer praktische invalshoek: in hoeverre wist de Raad inderdaad, zoals het zelf eertijds beweerde, 'erger te voorkomen'? Hadden ze succes in het verminderen van de deportaties? Het antwoord hierop is duidelijk: de Raad had volledig gefaald. Ook beschouwt hij het werk van de Joodse Raad in het licht van de algemene collaboratie als zeer afkeurenswaardig. Het oordeel van De Jong over de Raad is daarom ook negatief.¹ Hiertegenover staat de benadering van Herzberg in zijn *Kroniek der Jodenvervolgving 1940-1945* (1950). Volgens Herzberg was het doel van de Duitsers niet alleen de Joden uit te roeien, maar ook de Joodse cultuur te vernietigen. De Raad heeft zich in zijn functioneren hier duidelijk tegen verweerd, stelt Herzberg. Weliswaar hielp de Raad de Duitsers formeel met het uitvoeren van allerlei taken, maar intussen hielp hij wel de waardigheid van de Joodse cultuur te midden van alle gruwelen te beschermen. Herzbergs nadruk op de betekenis van de Raad vloeide

voort uit zijn visie op het nationaalsocialisme (dat de Joodse cultuur wilde vernietigen). Dit perspectief weerhield hem kritiek te uiten op het sociale aspect van het beleid.² Hiervoor had Jacques Presser meer aandacht. In zijn werk *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (1965) kwam hij dan ook tot een heel ander oordeel over de Raad. Hij stelde in zijn werk de Joodse slachtoffers centraal. Vanuit dit perspectief was de Raad slechts een willig werktuig van de Duitsers. De Raad had het isolement van de Joden bevorderd en zette zich niet zozeer in voor het redden van mede-Joden, maar meer voor een bepaalde sociale klasse.³

Mede door het werk van deze historici beschikken we nu over uitgebreide literatuur over het reilen en zeilen van de Joodse Raad, over zijn organisatiestructuur en zijn leiders Abraham Asscher en David Cohen. Vanzelfsprekend waren er echter meer personen dan Asscher en Cohen betrokken bij de Raad. Er werkten veel andere mensen die de te deporteren Joden hielpen bij zaken als het inpakken van bagage en bij het invullen van formulieren. Zij deden van alles om het deportatieproces zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. Wat motiveerde hen om mee te werken aan deze organisatie? In 2013 publiceerde historicus Bernard Wasserstein een boek over Gertrude van Tijn, een belangrijke aanzet in het onderzoek naar de rest van de Raad. Van Tijn hield zich als voorzitter van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden direct bezig met de deportaties. Dit boek laat onder andere zien dat er binnen de Raad, tussen Gertrude van Tijn en David Cohen, heel verschillende opvattingen bestonden over de rol die de organisatie in de deportaties zou moeten vervullen.⁴

Dit artikel wil het gebrek aan kennis over de 'gewone medewerker' van de Joodse Raad verder opvullen door te kijken naar de motivatie van medewerkers van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden. Juist deze afdeling is interessant, aangezien ze zich bezighield met alles wat de Raad zo beroemd en berucht heeft gemaakt: de medewerking aan het deporteren van de Joden in Nederland. Alle grote morele dilemma's waar de Joodse Raad mee te maken kreeg, kwamen samen in deze afdeling die meehielp met het inpakken van de tassen van te deporteren Joden. Men zou de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden daarom kunnen beschouwen als het brandpunt van de Joodse Raad. Waar hielden medewerkers binnenin dit brandpunt zich nu uiteindelijk mee bezig, wat vond ze belangrijk en waarom? Legde deze afdeling zich uitsluitend toe op brave medewerking aan de deportaties en kenmerkte haar werkwijze zich voornamelijk door een lijdelijke houding? Of had de Afdeling nog andere motieven? En welk idee had de Afdeling van de kampen: verwachtten medewerkers de gedeporteerden op de lange termijn terug? Deze vragen worden in het volgende pagina's uitgebreid besproken aan de hand van bronmateriaal uit de archieven van de Joodse Raad.⁵

HULP AAN VERTREKKENDEN

Van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden zijn duizenden documenten overgeleverd. Ze was dan ook een grote en belangrijke afdeling binnen de Joodse Raad: ze hielp de te deporteren Joden bij hun vertrek. Medewerkers hielpen bij het inpakken van koffers (of liever, zoals de Afdeling gebod, rugzakken⁶), het invullen van formulieren, het verzamelen, meegeven en nasturen van bagage, het bieden van troost en het verlenen van laatste hulp aan de achterblijvenden.⁷ Aangezien de deportaties op grote schaal plaatsvonden, werd ook de hulp groots opgezet: zo verzond de Afdeling alleen al in oktober 1942 duizenden bagagestukken naar Westerbork.⁸

De Afdeling had veel medewerkers in dienst, waarvan de meeste een ondersteunende functie bij deze activiteiten hadden. De hele organisatie stond onder leiding van twee hoofdbureaus die de verschillende kantoren, magazijnen en districts-bureaus aanstuurden. Het ene hoofdbureau aan Lijnbaansgracht 366 had zes kantoren in Amsterdam en hield zich bezig met de belangrijkste taak, namelijk 'Zakelijke Belangen': het helpen van mensen die voor tewerkstelling in Duitsland waren aangewezen.⁹ Dit centrale bureau hield zich bezig met het coördineren van hulp aan gezinnen en met het inzamelen van kleding. De zes districts-bureaus die hieronder vielen, functioneerden als een soort informatiebalies waar Joden hulp konden vragen.¹⁰ Het andere hoofdbureau, gevestigd aan Oudeschans

Oudeschans 74, een van de twee hoofdbureaus van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden Amsterdam, NIOD, 80942.

74, richtte zich op inzameling, opslag, verzending, distributie en reparatie van kleding en had ook een aantal kantoren en magazijnen.¹¹ Beide afdelingen onderhielden nauw contact met de kampen Westerbork en Vught.¹² Dit contact vormde een groot deel van hun bezigheden. Iedere week moesten er zakken vol post uit de kampen zijn binnengekomen met aanvragen bagage na te sturen.¹³ Veel gedeporteerden waren gedwongen halsoverkop te vertrekken zodat ze allerlei spullen vergaten mee te nemen. De Afdeling moest zorgen dat de gedeporteerden alsnog van bagage werden voorzien.

De Joodse Raad had een secretariaat in zowel Westerbork als Vught. Joden die bagage na wilden laten sturen konden hun aanvraag

indienen bij dit secretariaat. Deze aanvragen werden vervolgens naar het centrale bureau van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden gestuurd. Dat bureau stuurde de briefjes weer door naar een van de zes districts bureaus in Amsterdam. De districts bureaus hadden ten eerste de taak om Joden van informatie omtrent deportatie te voorzien, ten tweede deelden de helpers van deze bureaus spullen (proviand, kleding) uit aan vertrekkenden en ten slotte hielpen zij bij het opsporen van aangevraagde materialen voor Joden die al in doorgangskampen zaten.¹⁴ Hoe dit laatste in zijn werk ging, hing af van de aanvraag en de vindbaarheid van de spullen. Het kon zijn dat er familie werd gevraagd de spullen te zoeken, het kon ook zijn dat er medewerkers op pad werden gestuurd om onderzoek te doen.¹⁵ De verzamelde bagage werd op een aantal vaste dagen in de week naar de doorgangskampen gereden: maandag naar Westerbork, dinsdag en vrijdag naar Vught.¹⁶

FORMELE TAKEN EN DOELSTELLINGEN

Als we de taakomschrijving in de rapporten over de werkzaamheden van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden beschouwen, komt de Afdeling over zoals het, net als de rest van de Joodse Raad, bij veel mensen al vanaf zijn aanvang bekend staat: een zelfverzekerde organisatie die zich met veel toewijding en ijver bezighield met het uitvoeren van het Duitse beleid. De medewerkers van de Afdeling zouden alles in werking hebben gezet om de Joden gereed te maken voor hun deportatie.

Uit de officiële taakomschrijvingen blijkt dat de Afdeling niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk zelfverzekerd bezig was met het zo efficiënt mogelijk laten verlopen van de deportatie van de Joden. Het enige waaruit in de officiële evaluatierapporten twijfel en schuldgevoel over het eigen handelen spreekt, betreft het gebrek aan effectiviteit en efficiëntie van de Afdeling. Daaronder verstond men dan bijvoorbeeld het kwijtraken van allerlei bagage die niet bij de juiste persoon was aangekomen¹⁷ of de sombere vooruitzichten van de financiën.¹⁸ Uit de officiële rapporten blijkt dat de Afdeling tevreden was als de Joden maar met een broodzak, een lievelingsboek en rookgerei in de trein naar de kampen zaten.¹⁹

De Afdeling zag het als haar belangrijkste taak het vertrek van de te deporteren Joden zo zorgvuldig mogelijk voor te bereiden. Zolang deze Joden goed voorbereid waren op hun reis, was de Afdeling in haar taak geslaagd en was het doel bereikt. Dit wordt ook duidelijk uit documenten waarin de Afdeling zichzelf bekritiseert. Zo staat er in een rapport over het financiële beheer van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, dat gericht is aan de voorzitters van de Raad, dat de organisatie zeer beperkt was en dat men eigenlijk zeer weinig materiaal had om aan Joden mee te geven.²⁰ Er

werd dan ook veelvuldig aan de Joodse gemeenschap om bijstand gevraagd.²¹

Maar hoe je het ook wendt of keert, de Afdeling vond haar werk belangrijk, zeker naarmate de deportaties in omvang en frequentie toe begonnen te nemen. Daardoor konden de gedeporteerde Joden steeds minder beroep doen op hun familie: er bleven namelijk steeds minder Joden over in Amsterdam.²² Dat de Afdeling haar werk belangrijk vond blijkt ook uit de houding die de Afdeling innam tegenover de te deporteren Joden. Er is in het officiële schrijven van de Afdeling weinig schroom: men diende de Joodse Raad vooral dankbaar te zijn voor haar diensten. De voorzitter van de Afdeling, Gertrude van Tijn, sloot haar brief aan nieuwe 'helpsters' (die mensen thuis hielpen bij het voorbereiden van hun deportatie) bijvoorbeeld af met de opmerking: 'zelfs kunt U het niemand kwalijk nemen, wanneer hij vergeet U te bedanken.'²³

TAKEN EN DOELSTELLINGEN IN DE PRAKTIJK

Waar moesten de gedeporteerde Joden de Joodse Raad zo erkentelijk voor zijn? En waar kwam die (schijnbare) zelfverzekerdheid vandaan? Rekenden de medewerkers van de Afdeling erop dat de gedeporteerden op den duur weer terug zouden keren uit de kampen? Om die laatste vraag te kunnen beantwoorden moeten we weten wat voor ideeën medewerkers van Hulp aan Vertrekkenden hadden over de kampen waar ze de Joden naartoe stuurden.

Er zijn verschillende methoden om deze vraag te beantwoorden, maar niet iedere methode wordt ondersteund door voldoende archiefmateriaal. Men zou bijvoorbeeld aan de hand van lijsten met mee te sturen materialen kunnen beredeneren wat medewerkers van belang achtten voor in de kampen. Daaruit zou een beeld geconstrueerd kunnen worden van hoe de medewerkers zich de kampen voorstelden. Deze methode gebruik ik in het onderstaande niet, omdat er in de lijsten te weinig opzienbarends staat. Er zijn op de lijsten vooral kledingstukken met enkele opvallende keuzes (avondjurken) te vinden waar echter niet zoveel uit geconcludeerd kan worden, omdat het grootste gedeelte van de kleding die werd meegestuurd van vrij vanzelfsprekende aard was (sokken, hemden, onderbroeken).²⁴

Een andere methode kan met meer succes worden toegepast. In plaats van naar de aanbodzijde (wat de Afdeling op eigen initiatief meestuurde) is het ook nuttig naar de vraagzijde te kijken, naar hetgeen de gedeporteerden zelf vroegen na te sturen. Wekelijks kreeg de Afdeling tal van zulk soort aanvragen. Welke invloed hadden die aanvragen op de beeldvorming van de medewerkers van de Afdeling over de kampen? Een groot deel van de werkzaamheden van de Afdeling bestond tenslotte uit het verwerken van

aanvragen uit doorgangskampen, het opzoeken van spullen en het versturen ervan. Is het niet waarschijnlijk dat het beeld dat de Afdeling van de kampen had, beïnvloed werd door het soort aanvragen dat ze binnenkregen?

Historicus Bart van der Boom heeft reeds gesuggereerd dat mensen en instellingen die meer in contact stonden met Nederlandse doorgangskampen, waar de omstandigheden relatief normaal waren, waarschijnlijk een optimistischer beeld hadden van de concentratiekampen in Centraal- en Oost-Europa dan Nederlanders die verder niets van het doen en laten in de doorgangskampen wisten.²⁵ Hulp aan Vertrekkenden was bij uitstek een afdeling die zich intensief met deze kampen bemoeide. De Afdeling kreeg iedere week aanvragen om daar spullen naartoe te sturen. In die aanvragen overheerst het triviale. Een groot deel van de aanvragen betreft normale dagelijkse behoeften zoals kleding, dekens, schoenen, een kinderwagen of een waardevol bezit zoals een broche.²⁶ Zulke dingen zal een mens ten allen tijde mee willen nemen. Toch valt op dat er ook veel spullen werden gevraagd waaruit niet blijkt dat de gedeporteerden beseften dat ze op weg waren naar een vernietigingskamp waar ze direct bij aankomst vermoord zouden worden. Dergelijke aanvragen kan de Afdeling in hun idee bevestigd hebben dat de deportatie naar de kampen in Oost-Europa niet in massale moord op de Joden zou resulteren. Neem je je 'rookgerei' mee naar een kamp? Dat is goed mogelijk. Maar laat je het nog overkomen als je weet dat je op weg bent naar een kamp waar je zeker niet meer vandaan zult komen? Laat je een 'sportfluitje' overkomen uit Amsterdam als je dat vergeten bent? Klaag je er vervolgens over als dat fluitje na een bepaalde tijd nog niet aangekomen is?²⁷

Zulke aanvragen kwamen bij de Afdeling binnen. Het is zeer goed mogelijk dat de gedeporteerden vroegen zulke onbenullige dingen toegestuurd te krijgen omdat ze voor zichzelf probeerden te ontkennen welk lot hen boven het hoofd hing. Waar het hier echter om gaat, is dat de gedeporteerden met zulke aanvragen, die wekelijks binnengekomen moeten zijn, de medewerkers van de Afdeling confronteerden met heel wat behoorlijk argeloze verwachtingen van wat men in de kampen in Centraal- en Oost-Europa nodig dacht te hebben. Jacques Pressers bekende stelling dat de Joodse Raad met zijn houding van vanzelfsprekende medewerking aan deportaties het Joodse verzet daartegen heeft gebroken²⁸ is daarom te eenzijdig. Via de aanvragen zijn de medewerkers van de Raad, in dit geval die van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, waarschijnlijk ook beïnvloed door de verwachtingen die gedeporteerden zelf van de kampen hadden.

EEN ONBESCHREVEN TAAK: BESCHERMING VAN BEZIT

De Afdeling Hulp aan Vertrekkenden kwam door middel van de aanvragen dus

met vrij argeloze verwachtingen van de concentratiekampen in aanraking. Wat voor invloed hadden die aanvragen op het beeld dat de medewerkers zelf van de kampen hadden? Zijn hierbij aanwijzingen te vinden dat de medewerkers dachten dat de Joden op termijn weer terug zouden keren naar Nederland?

Het antwoord op deze vraag is wellicht te vinden in de documenten met daarin de verwerking van de aanvragen om goederen uit de doorgangskampen.²⁹ Een groot deel van de Afdeling, met name de zes districts bureaus, hield zich bezig met het ontvangen en verwerken van deze aanvragen. Uit de vorige paragraaf bleek dat het om allerlei opvallend gewone, dagelijkse dingen ging. Men vroeg om achtergelaten kleding, een achtergelaten broodzak, een kinderwagen, een jurk, maandverband, een broche.³⁰

De Afdeling werkte ijverig aan het verwerken van deze aanvragen. Eerst ontving men de aanvraag uit het kamp met daarin de volmacht de spullen zelf op te halen of door een familielid of bekende op te laten halen. Daarna werden de spullen opgehaald en naar de Afdeling gebracht,³¹ die ze vervolgens weer naar de kampen stuurde.³² Dit proces was vaak een race tegen de klok. Aanvragen moesten meteen worden verwerkt en spullen moesten zo gauw mogelijk worden verstuurd, om zo het risico te verkleinen dat bagage aankwam als de gedeporteerden al in de trein naar het doorgangskamp zaten, of van daaruit naar het Oosten.

De tijdsdruk die met deze belangrijke taak gemoeid ging, gaf de Afdeling in bepaalde opzichten een uitzonderlijke positie binnen de Joodse Raad. Terwijl bijvoorbeeld op elke andere afdeling bezorgers de post alleen bij de portier mochten afleveren (anders, als ze verder naar binnen stapten, zouden ze maar wat rondhangen op het kantoor en de typistes van hun werk houden), mochten bezorgers bij de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden wél naar binnen, omdat post meteen gelezen en verwerkt moest worden: iemand kon dezelfde dag nog op transport gezet worden. De heer I. Querido van het hoofdkantoor aan de Lijnbaansgracht formuleerde het als volgt in een circulaire die aan alle districts bureaus was gericht:

Mijne Heren, het is voorgekomen dat estafettes, die post kwamen brengen in het gebouw Lijnbaansgracht gingen 'rondhangen'. Om hieraan een einde te maken is bepaald, dat in het vervolg de post bij de portier moet worden afgegeven. Deze maatregel geldt echter niet voor "Hulp aan Vertrekkenden", daar onze post altijd haast heeft. Uw estafettes mogen dus zoals tot nu toe doorlopen om op onze afdeling de post te komen brengen. Wij verzoeken U wel hen er van te doordringen, dat dit niet voor hen betekent, dat zij in het gebouw kunnen rondlopen en particuliere bezoeken

gaan afleggen in diverse kamers. Wij vertrouwen, dat iedereen mede zal werken en van het ons verleende voorrecht geen misbruik zal maken.³³

De Raad en de Afdeling zelf waren zich dus terdege bewust van de tijdsdruk. Het valt daarom op hoe omslachtig de Afdeling desalniettemin omging met het verwerken van de aanvragen. In het archief van districtsbureau Oost – de archieven van de overige vijf districtsbureaus zijn niet bewaard gebleven – zijn heel wat voorbeelden van aanvragen te vinden waarbij het zeer moeilijk was om aan de aangevraagde schoenen of kledingstukken te komen en waarbij veel moeite werd gedaan om ze te vinden. Brieven met vermaningen om al het andere werk te laten liggen en onmiddellijk alles te doen, vlogen over en weer, terwijl de Afdeling aan de Oudeschans verschillende magazijnen vol kleding en schoenen had staan (vergaard door inzamelingsacties onder het motto ‘Het beste is net goed genoeg’³⁴) waarvan ze het een en ander op hadden kunnen sturen.

Heimelijk genomen foto op het Jonas Daniël Meijerplein, bij het wegvoeren van joden naar Duitsland

Een voorbeeld. Districtsafdeling Oost kreeg 17 maart 1943 het volgende briefje van het hoofdbureau aan de Lijnbaansgracht.

Onder referte aan Uw rapport No. 1436 en Uw vorig rapport omtrent deze zaak No. 982 betreffende Mok delen [sic] wij U mede, dat wij geen kans zien om de schoenen, die klaar zijn voor de moeder of schoonmoeder van Mevr. Mok, van dien schoenmaker terug te krijgen, daar wij geen machtiging hebben. Daar de schoonmoeder volgens Uw laatste rapport weg is, zou de moeder misschien nog kunnen komen opdagen. Het is derhalve het beste, de zaak nog even aan te houden voor het geval de moeder nog verschijnt of, zooniet, langsminnelyken weg te trachten de schoenen van den schoenmaker tegen betaling der reparatiekosten terug te krijgen, event. ten bate van den Joodschen Raad. Ziet U eens, wat U kunt bereiken!³⁵

Er werd dus van alles ondernomen om de schoenen bij de eigenaresse te bezorgen. Bij schoenen is het nog wel voor te stellen dat ze er, terwijl men zo'n haast had, niet gauw even een paar uit het magazijn haalden en opstuurden: de Afdeling had geen contact gehad met de vrouw en daarom hadden ze niet de juiste schoenmaat. Het is geen overbodige luxe schoenen te sturen die de ontvanger ook zou passen. Maar deze omslachtige, tijd en geld rovende wijze van werken werd ook toegepast op artikelen waarvan de Afdeling ook een vervangend product uit een van de magazijnen had kunnen sturen, zoals bijvoorbeeld linnengoed en dekens. Districtsafdeling Oost ontving 29 maart 1943 bijvoorbeeld het volgende briefje van de Expositur (die de vrijstellingen voor deportaties regelde):

‘Wij ontvingen uit Westerbork een verzoek om dekens na te zenden voor mevrouw Elisabeth de Horst, geb. 15.7.73, barak 67,. [sic] Bovengenoemde is op Woensdag j.l. 22 dezer uit haar woning Pres. Brandtstr. 54 hs weggehaald. De rugzakken en dekens werden daarop een week later gehaald door een jongeman, waarschijnlijk iemand van de Expo, hetgeen echter niet met zekerheid was vast te stellen. Het blijkt nu, dat deze dekens niet in het bezit zijn gekomen van de belanghebbende. Wij verzoeken U beleefd hiernaar een onderzoek in te stellen of deze jongeman inderdaad de dekens gehaald heeft en waar deze gebleven zijn.³⁶

De Afdeling kreeg veel aanvragen om zulke spullen nog even na te sturen. Regelmatig leidde dit tot een heel onderzoek, zoals bij de bovengenoemde dekens. Dikwijls lag zulk soort spullen als dekens nog bij de wasserette en moest het daar worden opgehaald.³⁷ Voor de heer Mozes Lessing, die de Raad wél gevolmachtigd had, was het wasgoed al gegeven aan de bureaus die het misschien weer meegegeven hadden aan ‘familie’. Maar aan welke familie? Als de bureaus dat was niet meer hadden, moesten de helpers van districts bureau Oost dit maar eens goed uitzoeken, schreef het hoofdbureau aan de Lijnbaansgracht aan het districts bureau: ‘Nu is ons verzoek aan U om te rechercheeren, waar het wasgoed is gebleven, of het in goede handen is gekomen en of het is doorgezonden aan betrokkene, den heer Lessing in Westerbork.’³⁸ Er zijn nog veel andere soortgelijke voorbeelden te vinden in het archief.

De Afdeling werkte onder grote tijdsdruk, omdat mensen dezelfde dag nog weggevoerd konden worden. De Afdeling zei het niet alleen druk te hebben, ze hadden het druk, zo blijkt uit de vermaningen in een aantal brieven om snel te handelen. Met het oog op deze tijdsdruk komt het wat vreemd over dat de Afdeling zo omslachtig handelde bij het verwerken

van de aanvragen. De Afdeling zou vaak veel efficiënter hebben kunnen optreden als ze hier en daar wat eigen dekens en andere benodigdheden opstuurden in plaats van dat ze steeds precies de juiste goederen bij de juiste persoon probeerden te krijgen. Hiermee zouden ze veel tijd (bestede aan het 'rechercheeren') kunnen besparen. Geldgebrek kan in dit geval niet als verklaring dienen, aangezien er aanwijzingen zijn dat de Raad juist geld investeerde in het opsporen van de gezochte goederen.³⁹ Ookal klaagde de Afdeling regelmatig over het gebrek aan materialen om aan de Joden mee te geven,⁴⁰ dit verklaart nog niet waarom er zoveel moeite werd gedaan om precies de juiste spullen bij de eigenaar te bezorgen.

Een andere tegenwerping zou kunnen zijn dat de Afdeling met die omslachtige manier van werken gewoon voor werkverschaffing wilde zorgen. Zo zouden zoveel mogelijk Joden de schijn op kunnen houden dat ze nuttig werk verrichtten voor de Raad (en daarmee ook voor de bezetter). Dit kan inderdaad bij de Joodse Raad in het algemeen een rol hebben gespeeld, maar hier staat tegenover dat de Raad af en toe duidelijk stelde dat er juist bij Hulp aan Vertrekkenden geen tijd en manschappen verspild mochten worden.⁴¹ Bovendien wordt uit het omvangrijke archiefmateriaal van de Afdeling duidelijk dat de Afdeling niet om werk verlegen zat: alleen al van de correspondentie van Districtsafdeling Oost zijn al duizenden brieven en documenten bewaard gebleven die grotendeels betrekking hebben op het inzamelen en verzenden van spullen naar doorgangskampen – en dit was nog maar één van de zes districtsafdelingen die zich hiermee bezighielden.⁴² Op grond hiervan kun je wel degelijk betogen dat de Afdeling veel werk om handen had. Werkverschaffing kan dus niet de *enige* verklaring zijn.

Er is echter een fundamentele verklaring voor de omslachtige werkwijze van Hulp aan Vertrekkenden. De Afdeling vond het niet alleen belangrijk dat de gedeporteerden allemaal netjes van genoeg bagage voorzien waren, er speelde ook een andere factor mee, namelijk dat de gedeporteerden hun *eigen* bezit mee moesten krijgen naar het kamp. Bezitsbescherming was een doel op zich voor de Afdeling. Hulp aan Vertrekkenden ontfermde zich namelijk niet alleen over de eigendommen die de gedeporteerden mee wensten te krijgen, maar ook over bezit dat ze *niet* mee konden nemen. Er zijn in het archief een aantal voorbeelden te vinden van bedrijven van gedeporteerden waarvoor door de autoriteiten nog geen Duitse opvolger was aangewezen. De gedeporteerde zelf gaf in dit geval een volmacht en de medewerkers van de Afdeling assisteerden bij het voortzetten van het bedrijf.⁴³ De Afdeling zette een deel van haar medewerkers in om te helpen bij het onderhouden en daarmee het beschermen van het bedrijf van de gedeporteerde. De Afdeling hield zich hiermee in feite bezig met het beschermen van achtergelaten bezit.

Waarom vond de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden dat ook dit tot haar taken behoorde? Hielp de Afdeling ook bij het beschermen van achtergelaten bezit om ervoor te zorgen dat de gedeporteerden er weer aanspraak op konden maken, als ze op lange termijn weer terug zouden komen? Er zijn verder geen bewijzen te vinden in het archief van de Joodse Raad die expliciet laten zien dat de medewerkers zo dachten. Deze stelling is daarom te ver gezocht. Wat op basis van het archiefmateriaal in ieder geval wel gesteld kan worden, is dat de Afdeling met de bescherming van de bezittingen – achtergelaten of niet, belangrijk of onbenullig – de Joodse waardigheid, te midden van alle gruwelen en vernederingen, hoog probeerde te houden. Het beschermen van persoonlijke bezittingen had namelijk een zeer centrale plaats in het werk van de Afdeling en zorgde voor de nodige inefficiëntie (zowel wat tijd als geld betreft). De Afdeling vond het blijkbaar hoe dan ook noodzakelijk dat persoonlijke eigendommen beschermd werden en in goede handen terecht kwamen, aangezien het zich ook over achtergelaten bezit ontfermde. Het ging er dus niet alleen om dat de gedeporteerden hun persoonlijke bezittingen uiteindelijk in handen zouden krijgen, maar bezitsbescherming was in de praktijk op zichzelf klaarblijkelijk al een belangrijk doel. Dat de Afdeling moeite deed al het bezit van de gedeporteerden – wat het ook was en waar het dan ook lag – te beschermen, kan daarom het beste uitgelegd worden als een symbolische daad: de medewerkers van de Afdeling probeerden hiermee de Joodse waardigheid ondanks alles hoog te houden.

CONCLUSIE

Waar hield de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden zich nu uiteindelijk mee bezig, wat vond ze belangrijk en waarom? Legde deze afdeling zich uitsluitend toe op brave medewerking aan de deportaties en kenmerkte haar werkwijze zich voornamelijk door een lijdelijke houding? Of had de Afdeling nog andere motieven? En welk idee had de Afdeling van de kampen: verwachtten medewerkers de gedeporteerden op de lange termijn terug?

Er is in het officiële schrijven van de Afdeling weinig schroom: men diende de Joodse Raad vooral dankbaar te zijn voor zijn diensten. Zolang de te deporteren Joden goed voorbereid waren op hun reis was de Afdeling tevreden, zo blijkt uit de rapporten. Dit onderzoek laat echter zien dat de Afdeling zich voor meer wilde inzetten dan slechts het meewerken met de Duitsers. De wijze waarop de bagageadministratie en -verwerking werd uitgevoerd wijst erop dat de Afdeling waarde hechtte aan de spullen, ook al had gedeporteerde er zelf niets meer aan (in het geval van achtergelaten bezit). Dit was een belangrijke ongeschreven doelstelling voor de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, en kan het beste beschouwd worden als een symbolische daad, als een poging de Joodse waardigheid hoog te houden

door te redden wat er te redden viel. Tragisch genoeg waren het uiteindelijk niet de Joden zelf, maar slechts hun eigendommen die gered werden.

Dit alles maakt duidelijk dat de Afdeling het beste onder Herzbergs typering van de Joodse Raad te plaatsen valt: een organisatie die zich ondanks de benarde omstandigheden inzette voor het behoud van de Joodse waardigheid. Hoewel de officiële taakomschrijving slechts het meewerken met de bezetters ten doel stelt, toont dit artikel aan dat de Afdeling zich voor méér inzette dan voor dat alleen. Het beschermen van het persoonlijke kan daarom het beste uitgelegd worden als een poging de Joodse waardigheid hoog te houden: het persoonlijke bezit, al betrof het maar een handdoek, een deken, een sportfluitje of een broodzak, liet men zich niet ontnemen door de bezetter.

David Korsuize volgt een master geschiedenis (Duitslandstudies) aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich momenteel vooral bezig met de geschiedenis van Oostenrijk-Hongarije (1867-1918) en het Duitse Keizerrijk (1871-1918).

1. Dit artikel is een bewerkte versie van een werkstuk dat ik in het collegejaar 2016-2017 bij dr. Bart van der Boom (Universiteit Leiden) schreef ter gelegenheid van een seminar over de Joodse Raad. Bij deze wil ik hem hartelijk danken voor zijn behulpzaamheid bij het schrijven.
2. C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de *jodenvervolging* (Amsterdam 1998) 154, 164-166.
3. Ibidem, 163.
4. Ibidem, 163-164.
5. B. Wasserstein, *Gertrude van Tijn en het lot van de Nederlandse Joden* (Amsterdam 2013) 255.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (verder NIOD), Archief Joodse Raad 182 (verder JR).
6. NIOD, JR, inv.nr. 78, 11, Circulaire aan het personeel van Centraal Bureau Afdeling Hulp aan Vertrekkenden (verder HAV), ca. augustus 1942.
7. Voorbeeld van een standaardbrief aan helpers van de HAV met daarin een aantal taken: NIOD, JR, inv.nr. 78, 8.
8. NIOD, JR, inv.nr. 79, 5, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
9. NIOD, JR, inv.nr. 79, 4, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
10. Raymond Schütz, *Vermoedelijk op transport* (Leiden 2010) 14.
11. NIOD, JR, inv.nr. 79, 3, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
12. NIOD, JR, inv.nr. 80, 18, Maandrapport HAV, november 1942.
13. Dit blijkt uit de omvang van: NIOD,

JR, inv.nr. 83, Ontvangen correspondentie districts bureau Oost; NIOD, JR, inv.nr. 88, Instructies van districts bureau Oost aan achtergebleven familie om bagage te verzorgen; NIOD, JR, inv.nr. 89, Mededelingen afdeling Bagage over ontvangen en verzonden bagage. Districtsbureau Oost is het enige van de zes districts bureaus waarvan archiefstukken overgeleverd zijn.

14. NIOD, JR, inv.nr. 80, 9, Maandrapport HAV, oktober 1942.
15. Voorbeelden: NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943; NIOD, JR, inv.nr. 83, 332, Brief Hirsch aan Adelsberg, 23-04-1943.
16. Over het transport naar Vught: NIOD, JR, inv.nr. 83, 71, Brief Querido (Lijnbaansgracht) aan alle districts bureaus, 09-03-1943; Over het transport naar Westerbork: NIOD, JR, inv.nr. 83, 564, Brief Querido aan alle districts bureaus, 11-06-1943. In dit laatste document wordt vermeld dat er vanaf nu op maandag geen bagage meer naar Westerbork wordt verstuurd; eerder gebeurde dit dus blijkbaar wel.
17. NIOD, JR, inv.nr. 83, 48, Centraal Bureau Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942.
18. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
19. Over broodzak ('Het spijt ons U te moeten mededelen, dat de bagage-afdeling te Westerbork de Oude Schans heeft medegedeeld, dat de broodzak van den Heer Lierens niet meer te vinden is'): NIOD, JR, inv.nr. 83,

48, Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942; Over sportfluitje, rookgerei en levensmiddelen: NIOD, JR, inv.nr. 93, 299, Rapport (waarschijnlijk uit Westerbork) over ontvangen bagage aan HAV, 13-09-1943 afgehandeld.

20. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van HAV (Lijnbaansgracht) aan voorzitters JR, november 1942.

21. Zie bijvoorbeeld: NIOD, JR, inv.nr. 83, 233, Formulier van Lijnbaansgracht aan algemeen publiek met de vraag om materiële steun, zonder datum (tussen februari-juli 1943).

22. 'Maar het getal van hen, die geen familie en vrienden in Amsterdam achter laten, neemt uit den aard der zaak voortdurend toe'. NIOD, JR, inv.nr. 84, 14, Brief van David Cohen aan hoofden afdelingen JR, 07-05-1943.

23. NIOD, JR, inv.nr. 78, 7, Standaardbrief aan helpsters van HAV, opgesteld door Gertrude van Tijn, 13-08-1942.

24. NIOD, JR, inv.nrs. 79, 13-16, Rapport van HAV aan de voorzitters van de JR over voorraden van de 'Kleerenkamer', 31-10-1942.

25. B. van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) 374.

26. Zie voor kleding (overhemden), dekens, linnengoed en levensmiddelen: NIOD, JR, inv.nr. 83, 587, Brief Hirsch (Zakelijke Belangen, Lijnbaansgracht) aan districts bureau Oost over aanvragen Westerbork, 21-06-1943; voor dekens: NIOD, JR, inv.nr. 83, 101, Kopie voor districtsafdeling Oost van brief Monasch (Lijnbaansgracht) aan Expositur over niet aangekomen

bagage, 29-03-[1943]; voor schoenen: NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

27. 'Het door U op 6 Sept. verzonden pakje Afrikanerpleininhoudende [sic] sportfluitje rookgereiniet [sic] ontvangen. Ook levensmiddelen deze week niet ontvangen.' NIOD, JR, inv.nr. 93, 299, Rapport over bagage-aanvraag door 'v.R' (Ruyschstraat), 10-09-1943. Dit sportfluitje was blijkbaar aangevraagd en niet aangekomen. Vervolgens klaagde degene die in het doorgangskamp zat hierover.

28. Jacques Presser geeft in het volgende citaat de Joodse slachtoffers een stem: 'De organen, voor de leiding waarvan gij verantwoordelijk waart, hebben onze weerstand gebroken, onze angstige vermoedens overstemd, hebben ons niet zelden misleid, gekrenkt en vernederd, soms zelfs mishandeld.' Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 147.

29. Met name te vinden in: NIOD, JR, 83, Ontvangen correspondentie districts bureau Oost, februari-juli 1943.

30. Zie voor broodzak: NIOD, JR, inv.nr. 83, 48, Centraal Bureau Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942; voor maandverband: NIOD, JR, inv.nr. 83, 11, Lijst met bagageaanvragen verstuurd door Querido (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg (districtsbureau Oost) 21-02-1943. In deze lijst zijn ongeveer de helft van de verzoeken aanvragen om persoonlijk bezit, de andere helft aanvragen om benodigdheden die niet per se

persoonlijk bezit zijn maar spullen die bijvoorbeeld uit een magazijn komen.

31. Aanvraag: 'borstrok voor louis / levensmiddelen'; commentaar van de Afdeling hierbij: 'mevr. Slier, moeder van aanvragester zal het gevraagde heden verzenden'. NIOD, JR, inv.nr. 93, 309, Rapportje door districts bureau Oost met daarin een verwerking van gegevens van een aanvraag, 10-09-1943.

32. NIOD, JR, inv.nr. 83, 71, Circulaire Querido (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan alle districts bureaus, 09-03-1943.

33. NIOD, JR, inv.nr. 83, 261, Circulaire Querido aan alle districts bureaus, 06-04-1943.

34. Zie bijvoorbeeld: NIOD, JR, inv. nr. 83, 233, Formulier van Lijnbaansgracht aan algemeen publiek met de vraag om materiële steun, zonder datum (tussen februari-juli 1943).

35. NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

36. NIOD, JR, inv.nr. 83, 101, Brief A. Monasch (Expositur) aan districts bureau Oost, 29-03-1943.

37. NIOD, JR, inv.nr. 83, 587, Brief Hirsch aan Adelsberg, 21-06-1943; NIOD, JR, inv.nr. 83, 11, Lijst met bagageaanvragen verstuurd door Querido (hoofdbureau

Lijnbaansgracht) aan Adelsberg (districtsbureau Oost) 21-02-1943.

38. NIOD, JR, inv.nr. 83, 332, Brief Hirsch aan Adelsberg, 23-04-1943.

39. NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

40. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van

HAV aan voorzitters JR, november 1942.

41. Terwijl bijvoorbeeld op elke andere afdeling bezorgers de post alleen bij de portier mochten afleveren, mochten bezorgers dat bij de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden wél.

42. Ter indicatie van het aantal documenten: NIOD, JR, inv.nrs. 81-86 en 88 (doorslagen van brieven en documenten van Districts afdeling Oost over zaken als financiële steun, huishoudelijke hulp, toezending levensmiddelen en kleding ten behoeve van naar Westerbork gedeporteerde Joden, verzorging van bagage van voor deportatie aangewezen Joden, 1942-1943) tellen bijna 3000 pagina's in het digitale archief van de Joodse Raad.

43. NIOD, JR, inv.nr. 80, 12, Maandrapport HAV (Lijnbaansgracht), oktober 1942. 'Een paar gevallen zijn voorgekomen, waarbij een vertrekkende een volmacht had achtergelaten tot verdere voortvoering van een bestaand bedrijf waarvoor door de autoriteiten nog geen beheerder was benoemd. Onze medewerkers hebbe [sic] in die gevallen geassisteerd bij de voortzetting van het bedrijf, hetgeen soms voor verscheidene bezoeken aanleiding heeft gegeven.'

COLUMN

Een briefje en een camouflagejas

Karen Tessel

Op 10 juli 1943 laat de 19-jarige Ernst Sillem op het treinstation van Utrecht een briefje vallen.

Vinder!! Wil zo goed zijn deze brief te zenden naar Bussum Koninginneweg 2.

Lieve Vader, Zit in trein in Utrecht, zojuist van Amersfoort gekomen Vermoedelijk gaan we naar Natzweiler in de Elzas (...) Veel liefs aan allen, houdt goeden moed Stevige hand van E.

Ernst was student aan de Koloniale Landbouwschool in Deventer toen hij eind augustus 1942 een poging deed om met zijn vriend Jaap van Mesdag per vouwkano naar Engeland te varen. Vanuit daar wilden zij tegen de Duitsers vechten. De jongens waren op zee opgepakt. Sindsdien had Ernst gevangen gezeten in de kampen Amersfoort en Vught. Nu is de bestemming ongewis. Ergens weet hij een stuk papier en potlood vandaan te halen om zijn familie in ieder geval iets te laten weten.

Een spoorwegmedewerker levert het briefje af bij de familie van Ernst. De ontreddering is daar compleet. Zus Agnes schrijft in haar dagboek hoe ellendig ze zich voelt. Het briefje zou het laatste levensteken zijn dat de familie tot de bevrijding van Ernst eind april 1945 krijgt. Hij behoort tot de categorie 'Nacht und Nebel' gevangenen. Geen spoor mag van hen achterblijven, zij moeten verdwijnen in nacht en nevel, vooral om de achterblijvers en daarmee de bevolking als geheel af te schrikken. Als familie en vrienden niet weten waar iemand is gebleven en of iemand nog leeft, is dit een extra kwelling.

72 jaar later leg ik het briefje in een vitrine. Een onooglijk A5-je. Scheuren, vouwen en ezelsoren heeft het. Je moet je best doen het te lezen. Het dagboek van Agnes staat ernaast. De inmiddels 91-jarige Ernst vertelt er in een filmfragment bij dat hij, ondanks alle verschrikkingen in de concentratiekampen Natzweiler en Dachau, hoop wist te houden. Hij is een van de laatst nog levende, Nederlandse, oud-politieke gevangenen en is een van de hoofdpersonen in de tentoonstelling *Geen nummers maar Namen*.

Als je persoonlijke objecten en documenten kunt laten spreken vanuit de verhalen die erbij horen, kan je universele thema's dichtbij brengen, en begrijpelijk en invoelbaar maken. Omdat deze bronnen zo krachtig zijn, laat ik ze graag zien in tentoonstellingen.

Ook zoek ik altijd naar de relevantie van historische verhalen voor het heden. In de voorbereidingen voor dezelfde tentoonstelling zoek ik daarom naar parallellen tussen politieke gevangenschap toen en nu. Geen platte 'Dat Nooit Weer' lessen, die zo sterk aan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kleven, maar sterke analogieën die bezoekers aan het denken zetten.

Ik kom op het spoor van de Eritrese Aster Fissehatsion. Zij heeft in de onafhankelijkheidsoorlog tegen Ethiopië (1961-1991) meegevochten en bekleedde in het jonge, onafhankelijke Eritrea in de jaren negentig hoge functies. Toen president Isaias Afewerki zich steeds meer als dictator ontpopte, andere politieke partijen dan de zijne verbood en een nieuwe grondwet weigerde in te voeren, schreef Aster in mei 2001 met veertien anderen een open brief aan de president. Ze riepen op tot een democratische dialoog.

De president liet Aster en andere ondertekenaars oppakken en beschuldigde hen van 'het plegen van misdaden tegen de staatsveiligheid'. Aster werd thuis weggehaald terwijl haar zoon Ibrahim van 15 machteloos toekiek. Van Aster en haar medeondertekenaars ontbreekt sindsdien ieder spoor.

Karen Tessel
Foto: Marijn Soeters

Asters zoon Ibrahim besloot te vluchten. Hij werd in Eritrea als verrader behandeld en zag geen toekomst in de verstikkende dictatuur. Via Soedan en Kenia kwam hij uiteindelijk in Nederland terecht. In zijn hart en gedachten is zijn moeder springlevend. Hij denkt vol trots aan haar. Tegelijk vreet de onzekerheid en onmacht over haar lot aan hem.

In de tentoonstelling kan ik Asters camouflagejas tonen. Ze heeft hem veel gedragen. Twee jaar na haar verdwijning heeft de familie haar huis leeggehaald en sindsdien worden Asters spullen bewaard door haar moeder, die blijft hopen dat haar dochter ooit terugkeert. Voor de tentoonstelling heeft Asters familie de jas niet zonder risico, via tussenpersonen in Atlanta en Londen, naar Amsterdam laten reizen. De camouflagejas van Aster, de vrouw die om politieke redenen in nacht en nevel verdween, maakt haar afwezigheid en het verdriet van Ibrahim en de rest van de familie tastbaar.

Karen Tessel studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was redacteur van *Skript* van 2007 tot 2009. Ze werkt als museaal

tentoonstellingsmaker en ontwikkelde onder andere Verzetmuseum Junior (2013), de meermaals bekroonde tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog voor kinderen in Verzetmuseum Amsterdam.

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

40 JAAR

Geschiedenis en journalistiek: een verenigbare combinatie?
13 oktober - 20:00 - lezing en debatavond
Kapitein Zeppos

13 oktober 2018
20:00 (deur open 19:30)
Gebed Zonder End 5
Amsterdam
Kaartjes: 5,-

Met onder andere:
Teun van de Keuken
Martin Sommer
en vele andere

Kijk op skript-ht.nl

INTERVIEWS

ONDER HET ASFALT VAN DE MODERNITEIT LIGGEN DE KARRENSPOREN VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Interview met Beatrice de Graaf

Rosa de Jong en Pouwel van Schooten

‘Geschiedenis geeft altijd weer troost als de actualiteit te heftig is. Niet dat het vroeger beter was, maar dat is tenminste voorbij, waardoor we er verklaringen op los kunnen laten. Dat maakt zelfs de ergste gebeurtenissen behapbaar.’ Professor dr. Beatrice de Graaf heeft bijna geen introductie meer nodig. Ze is bij het grote publiek bekend als terrorismedeskundige, maar is daarnaast een gerespecteerd historicus gespecialiseerd in de moderne geschiedenis van nationale veiligheid en internationale betrekkingen. In juni 2018 ontving ze de prestigieuze NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) Stevinpremie, een prijs voor Nederlandse onderzoekers die hun werk toegankelijk weten te maken voor het grote publiek. Deze herfst zal haar boek *Tegen de terreur* verschijnen dat gaat over het veiligheidsbeleid in de negentiende eeuw. In juli spraken Skript-redacteuren Rosa de Jong en Pouwel van Schooten haar over het historiseren van verveiliging, de lastigheid van nuance in de media en het belang van het traditionele vakmanschap voor historici.

Dit najaar verschijnt Beatrice de Graafs nieuwe boek *Tegen de terreur. Hoe Europa veilig werd na Napoleon*, over terreurbestrijding in de periode direct na de napoleontische oorlogen. Hoe belandt een terrorisme-expert opeens zo diep in de negentiende eeuw? Op haar kantoor vertelt De Graaf, hoogleraar ‘History of International Relations and Global Governance’ aan de Universiteit Utrecht, ons over haar pad naar dit nieuwe onderzoek. Ten eerste had ze de behoefte zich dieper historisch te verankeren na de mediastorm rond de terroristische aanslagen van 2014 en 2015. ‘Ik zat toen zo in die waan van de dag. Dat vond ik ook interessant, maar ik was wel bang mijn historische geworteldheid te verliezen.’ Met de vragen en begrippen uit haar eerdere onderzoek naar terrorisme en veiligheid, ging ze verder terug de tijd in. Daarnaast ergerde ze zich aan het presentisme en alarmisme van het hedendaagse debat rondom veiligheid en terreur. ‘Als historicus denk ik dat geschiedenis altijd een proces is van discontinuïteit én continuïteit. Je kunt niet zomaar zeggen dat er alleen maar breuken zijn, dat terrorisme nu zo uniek is. Er zijn oudere patronen van angst en

onveiligheid, mensen hebben vroeger ook gedacht in de ergste periode aller tijden te leven. En misschien hadden ze toen wel meer gelijk.' De oorsprong van deze langere patronen vond ze in de negentiende eeuw.

In het publieke debat wordt terrorisme en terreurbestrijding vaak als iets unieks van deze tijd beschreven. De Graaf verwerpt in haar nieuwe boek deze aannames: ze ziet in de negentiende eeuw natuurlijk wel de verschillen, maar ook veel parallellen met onze tijd. Niet alleen onze ideeën over veiligheid en terreur komen overeen, maar ook de gevolgen van nieuwe communicatiemiddelen voor de veiligheid. Stoomschepen, kranten, telefoon en telegraaf brachten terroristische aanslagen ook tot in de huiskamer. Tot op zekere hoogte is die negentiende eeuw misschien wel van groter belang voor de vorming van de moderne wereld dan de periode na 1945: 'Wat we nu zien, is dat onder het asfalt van de moderniteit de oude karrensporen van de negentiende eeuw tevoorschijn komen.' Om onze huidige relatie met veiligheid te begrijpen, moeten we niet kijken naar 1989, maar naar 1815. Zowel op het vlak van de internationale betrekkingen, de geopolitiek en wisselende allianties, als op het terrein van de nationale veiligheid, en de pogingen volksdelen te mobiliseren voor nieuwe veiligheidsmaatregelen. Daarom tracht De Graaf de moderne begrippen uit het terrorismeveld te onderzoeken in de negentiende eeuw. Centraal in dit project staat het Engelse begrip *securitization*, of de Nederlandse variant 'verveiliging'. Met dit concept bedoelt ze hoe bepaalde zaken die voorheen tot een ander paradigma behoorden plots op de veiligheidsagenda verschenen. Een voorbeeld: de begrippen migratie en integratie behoorden nog tot in de jaren negentig tot het terrein van cultuur- en welzijnspolitiek. Inmiddels zijn het dreigingen die op de veiligheidsagenda zijn beland. De Graaf historiseert deze verveiliging tot in de negentiende eeuw: 'Wie bepaalde toen de veiligheidsagenda? Wat waren de grote risico's en dreigingen en hoe werden deze gerepresenteerd?'

RODE TERREUR EN STAATSTERREUR

Ideeën over (on)veiligheid en de gevaren van terreur bestaan natuurlijk veel langer dan de negentiende eeuw, maar vanaf de napoleontische oorlogen werden die ideeën omgezet in praktische vormen van veiligheidsbeleid die de basis vormen voor onze hedendaagse veiligheidsinfrastructuur. 'Wat verandert er in die napoleontische periode? Dat is de centralisering van het staatsgezag, centrale belastingen, centrale conscriptie, maar ook het belang van de publieke opinie als eigenstandige factor in de besluitvorming. De hoeveelheid aan kranten, pamfletten en bulletins was hoger dan voorheen en onder Napoleon werd 'l'esprit public' een eigenstandige politieke kracht om rekening mee te houden, en met behulp van nieuwe geheime politiediensten in kaart te brengen en te manipuleren.' Het was Napoleon

die voor het eerst een speciaal bureau opzette tegen *fake news*, ofwel *fausse nouvelle*. Desinformatie en propaganda zijn fenomenen van alle tijden, maar Napoleon zag dat de verspreiding van valse informatie (of informatie die hem

Beatrice de Graaf
Foto: Milette Raats

in slecht daglicht stelde) het volk tot een hysterische massa kon opjutten. 'Gevaar' was dus niet alleen een militaire dreiging van buitenlandse invallen, maar ook het gevaar van interne onrust. 'Het ging niet alleen om objectieve veiligheidsdreiging, maar ook om subjectieve veiligheidsgevoelens.' Aan het begin van de negentiende eeuw was Napoleon zich maar al te bewust hiervan. Het volk dat hem net als keizer had geaccepteerd, kon zich in een mum van tijd weer tegen hem keren.

Na de val van Napoleon kwamen de overwinnende mogendheden in 1814 en 1815 bij elkaar met als doel de staatkundige herordening en institutionele reconstructie van Europa. Het was tijdens dit Congres van Wenen dat moderne noties van terreur

en terreurbestrijding echt vorm kregen. Op deze periode richt De Graaf zich. Na alle ellende en verschrikkingen van de Franse revolutionaire en napoleontische oorlogen sloegen de Europese landen de handen ineen om verder bloedvergieten te voorkomen. Met terreur bedoelden de negentiende-eeuwers over het algemeen twee afzonderlijke begrippen: rode terreur en staatsterreur. Het eerste, de *terreur rouge*, werd gepleegd door revolutionairen die de bezitsverhoudingen omver probeerden te werpen. Het prototype schrikbeeld hiervan was het jakobijnse terreurregime dat de Girondijnen had vermoord in 1793 en 1794. Het andere type terreur was misschien wel belangrijker voor de diplomaten op het congres: de terreur van Napoleon. 'Het despotisme van één alleenheerser die in Europa alle bestaande tradities en gebruiken omverwierp. De negentiende-eeuwse strijd tegen terreur was voor hen wat we nu de strijd tegen terrorisme zouden noemen, maar ook de strijd tegen wat wij nu "staatsterreur" noemen.' Dat veel ultraroyalisten en conservatieven zelf ook hun toevlucht tot de 'witte terreur' namen, daar hadden de machthebbers van toen minder oog voor.

TWEE SPOREN

De Graaf staat met één been in de academische wereld en met één been in het publieke debat. Hoewel ze het belangrijk vindt om door het project

rondom *Tegen de terreur* zich meer historisch te verankeren, hecht ze grote waarde aan haar publieke rol. 'Ik kan gewoon niet kiezen. Ik heb wel een keer besloten om alleen terrorisme-expert te zijn, maar toen kon ik geschiedenis niet loslaten.' Hetzelfde geldt voor een beroep als louter wetenschappelijk historicus. De Graaf vertelt enthousiast hoe ze ook veel energie krijgt van het publieke debat: 'De adrenaline van het schakelen – snel iets proberen te duiden, iets in perspectief proberen te zetten en dat ook nog eens verwoorden in het korte bestek van de televisie of de radio – dat is een mooi tegenwicht tegen het proberen te ontwaren van de lange lijnen in de geschiedenis. En het geeft ook sneller voldoening.' Daarom heeft ze gekozen om verveiliging te volgen op zowel een historisch als een modern spoor. Naast de negentiende-eeuwse vorm van terreurbestrijding, belicht ze thema's rondom veiligheid in het heden. Het moderne spoor richt De Graaf soms praktisch in, bijvoorbeeld in haar project 'Ter Info': een lespakket, met app, waarin terrorisme bespreekbaar wordt gemaakt voor basisschoolleerlingen.

Dit tweesporenbeleid levert soms moeilijkheden op, bijvoorbeeld wanneer De Graaf zich na lange dagen in het archief vlak voor een mediaoptreden moet inlezen over de laatste ontwikkelingen van het kalifaat. De twee werelden versterken elkaar echter ook. Zo ziet De Graaf constant parallellen en patronen door terug te gaan naar het verleden. Daarnaast biedt de afwisseling van het reeds afgeronde verleden troost te midden van het hectische en onoverzichtelijke heden. Soms komt de hedendaagse wereld te dichtbij en lijkt het te complex of te ellendig. Dan schakelt De Graaf weer even terug naar de tijd van Napoleon 'toen het allemaal toch weer goed kwam'. Daarnaast is het ontcijferen van ingewikkelde negentiende-eeuwse brieven voor haar rustgevend.

HET NADEEL VAN NUANCE: ALS HISTORICUS IN DE MEDIA

Weinig historici delen De Graafs enthousiasme voor een rol binnen het publieke debat. Zij zijn huiveriger om bijvoorbeeld aan te schuiven bij *De Wereld Draait Door* of *Jinek*. De Graaf begrijpt deze zorgen en algemene weerzin. Het is volgens haar inderdaad erg moeilijk om zelf controle te blijven houden over de betekenis en de gevolgen van de gesproken woorden. Toch is het volgens haar kwalijk dat de duiding nu vaak wordt gegeven door amateurhistorici of quasi-deskundigen. Maar wanneer is het waardevol en gewenst om in de media te verschijnen als historicus? De Graaf stelde voor zichzelf drie stelregels op en vraagt ook een aantal vertrouwelingen en vrienden haar 'in check' te houden. Ten eerste schuift ze alleen aan als ze echt iets nieuws te melden heeft, iets dat nog niet eerder in de media op die manier is verschenen. Ten tweede neemt ze alleen deel aan het debat als haar eigen onderzoek echt meerwaarde kan hebben voor de maatschappelijke discussie. 'Tot slot, als er echt

een acute behoefte is aan duiding, bijvoorbeeld na een grote aanslag.’

De kunst schuilt in het goed uitdenken van de boodschap. Het moet gaan om kernboodschappen ‘zonder eindeloze zinnen met enerzijds-anderzijds.’ Dat komt niet goed over op de televisie. Intussen heeft De Graaf een soort unieke positie. Doordat er zoveel verzoeken binnenkomen, kan ze nu nog beter keuzes maken en bijvoorbeeld ook onderhandelen over wanneer ze in de media verschijnt en waar ze over praat.

Ondanks haar eigen stappenplan en goede adviezen ging het bij De Graaf ook een keer mis. Ze vertelt openlijk over een minder geslaagd mediaoptreden bij *Nieuwsuur* in 2011, net na de aanslagen in Noorwegen. Op 22 juli van dat jaar voerde Anders Behring Breivik een dubbele terreuraanval uit: een bomaanslag in de hoofdstad Oslo en een schietpartij op het eiland Utøya, waar toen een zomerkamp van de jeugdbeweging van de Noorse sociaaldemocratische partij plaatsvond. In alle onduidelijkheid na de aanslag werd De Graaf meteen opgebeld door *EenVandaag*. Dit aanbod sloeg ze af, omdat het vroege uur van dit programma haar te weinig tijd bood voor een gedegen voorbereiding. Wel besloot ze in te gaan op het aanbod van het latere *Nieuwsuur*. Toen ze naar de studio ging, was het nog steeds onduidelijk wie de aanslag had gepleegd. De Graaf had daarom een verhaal voorbereid, waarbij ze drie mogelijke daderprofielen zou schetsen: het kon een *white supremacist* à la Timothy McVeigh zijn, een islamitische bekeerling of een verwarde man. Zelf was ze het meest overtuigd van de eerste optie. Toen ze de studio binnenkwam, melden de persbureaus ANP en Reuters echter net dat de aanslag was opgeëist door een islamitische groepering. Hoewel De Graaf voet bij stuk hield, moest ze haar verhaal ietwat aanpassen volgens de presentator: eerst iets zeggen over de mogelijkheid van de islamitische bekeerling en daarna pas de andere mogelijkheden. Dit deed ze met lichte tegenzin. ‘Maar wat had *Nieuwsuur* nu gedaan? Ze hadden een hele wand achter mij gezet met allemaal beelden van recente islamitische aanslagen, inclusief 9/11.’ Hoewel De Graaf duidelijk vertelde dat de kans net zo groot was dat het een *white supremacist* kon zijn (wat later ook zo bleek), bleven die beelden hangen in de hoofden van de kijkers.

‘Toen was ik dus té genuanceerd. De les die ik daaruit heb getrokken? Als ik het niet helemaal zeker weet, ga ik gewoon niet.’ Nu wacht ze als het kan een paar dagen na een aanslag om alle feiten op een rij te krijgen en een helder verhaal op te stellen. ‘Mijn meerwaarde is niet direct mee kakelen, maar even afstand nemen en al mijn experts en bronnen raadplegen. Ik raadpleeg zo snel mogelijk media uit diverse landen, en betrouwbare twitterkanalen, blogs en bronnen van experts die ik ken. Ik heb gelukkig ook een paar goede Arabisten in mijn kennissenkring die ik om vertalingen kan vragen als dat nodig is.’ Ondanks de uitdagingen

en beperkingen van het tv-medium, vindt De Graaf dat meer historici de kans moeten grijpen om in de media te verschijnen. 'Dat mogen jullie als boodschap meenemen. Ik vind dat er te veel vermeende experts zijn die meepraten maar te weinig achtergrond hebben. Historici zijn het al gewend om informatie te ordenen, in context te plaatsen en tot een bedachtzame analyse te komen.' Het publieke debat heeft daarom baat bij de inzichten van historici.

VAN INFORMATIEMARKT NAAR AANDACHTMARKT

Een ander voorbeeld waarbij de media De Graafs woorden uit hun verband trok, was bij haar uitspraak 'laat terrorisme maar een keer naar pagina 3 gaan' uit een interview bij het radioprogramma *De Ochtend*. Direct daarna kwamen er felle reacties dat zij het leed van de slachtoffers zou bagatelliseren. Op onze vraag naar de praktische kant van de opdracht in dit citaat zei ze: 'Dat is een interessante casus, die ook precies onderstreept wat het probleem van de huidige alarmistische cultuur is. Sinds ongeveer twintig jaar zijn we met de opkomst van *social media* en het internet van een informatiemarkt naar een aandachtmarkt gegaan.' Voorheen verkocht men goede steekhoudende informatie. De nieuwe informatie die een krant of journalist bracht was de hoofdzaak, al kwam er vroeger soms ook wat drama bij kijken. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw is dit veranderd. 'Vandaag de dag worden we overspoeld met *gigabytes* en *terabytes* aan informatie. Men kan eigenlijk het marktsegment niet meer bezetten op basis van goede informatie alleen.' Mensen hebben simpelweg niet meer de tijd om bepaalde kennis op waarde te schatten. 'Dus wanneer scoor je dan? Door de aandacht te vangen van mensen.' Alles wat inbreekt op het alledaagse leven, krijgt de aandacht en belandt op de voorpagina, 'bij wijze van spreken, iets gekks, iets vreemds of iets dramatisch. Het *clickbait* gedrag'. Terroristische aanslagen zijn het ultieme voorbeeld van deze nieuwe aandachtmarkt. Dagenlang beheersen deze gebeurtenissen de voorpagina's in zeer urgent en alarmistisch taalgebruik dat de aandacht trekt, zonder enige duiding te bieden.

In deze context moet de schijnbaar controversiële uitspraak van De Graaf geplaatst worden. 'Terrorisme is natuurlijk altijd voorpaginanieuws. Maar soms worden er bij gebrek aan feiten verdachtmakingen en hypothesen naar de voorpagina gelanceerd die angst en drama alleen maar aanwakkeren en feitelijk niets nieuws brengen.' Het is dus ook allermist haar bedoeling om de slachtoffers te bagatelliseren. 'Er moet juist veel meer aandacht zijn voor de slachtoffers.' De Graaf prijst de media die dit wel doen. *Le Monde* en CNN geven de eerste dagen na terroristische aanslagen juist bijna uitsluitend aandacht aan de slachtoffers met kleine biografieën. Zij geven juist zo min mogelijk attractieve informatie over de dader. Dit laatste speelt niet alleen in op een onnatuurlijk en soms onnodig verontrustende aandachtsmechaniek,

maar heeft ook een veiligheidscomponent. Terroristen vertonen vaak copycat-gedrag: ze laten zich dikwijls inspireren door eerdere aanslagen. 'Ze proberen elkaar na te doen of elkaar te overtroeven. Er is zelfs bijna sprake van een soort concurrentie met eerdere aanslagplegers.' Door niet meteen té veel informatie vrij te geven over de daders en hun methodes en juist in te gaan op slachtoffers, draag je bij aan het ondermijnen van dit kopieergedrag. Bovendien draag je niet bij aan het 'onnatuurlijk opkloppen van alarmistische retoriek'.

VAKMANSCHAP

Voor een schijnbare alleskunner als De Graaf zijn haar gebreken opvallend vertrouwd. Tijdens haar onderzoek naar negentiende-eeuws terreur stuitte ze namelijk op het probleem van moeilijk leesbare handschriften. 'Ik vond de negentiende eeuw nog wel te bestuderen als twintigste-eeuw expert, want eigenlijk staan de mensen van toen nog niet zo ver van ons vandaan. Het probleem is alleen dat vrijwel alles met de hand werd opgeschreven en in Duitsland bovendien in onleesbaar schrift.' Voor dit onderzoek moest ze met haar team het *Kurrentschrift* leren, een oude vorm van Duits cursief schrijven. In dit handschrift lijken een aantal letters, bijvoorbeeld de X'en, F'en en S'en erg op elkaar. Willem I, een hoofdpersoon in haar onderzoek, schreef bijvoorbeeld veel in dit handschrift. In haar zoektocht naar een geschikt persoon die haar dit ingewikkelde handschrift kon leren ontcijferen, ontdekte De Graaf dat er nog maar weinig onderzoekers zijn die dit schrift kunnen ontrafelen. Maar het ontcijferen gaf wel voldoening. Zo bleek dat bepaalde *Kurrent*-brieven in Berlijn vanwege die onleesbare inhoud voor het laatst zijn bekeken in 1943. Het gebruik van deze brieven maakt De Graafs onderzoek vernieuwend. Zelf heeft ze het idee dat ze er slechts 'een puntje vanaf heeft gesnoept'. Toch wil ze deze bijzondere bronnen niet voor zichzelf houden en spoort ze de volgende generatie aan om te werken aan hun historisch 'vakmanschap' bijvoorbeeld door het leren van handschriften. 'Daar maak ik mij echt een beetje zorgen over. Dan verlies je gewoon grote proppen geschiedenis als je die bronnen niet meer kan lezen en niet meer de moeite neemt dagen of zelfs weken kwijt te raken in de archieven.'

Naast dit pleidooi benadrukt ze ook het belang van het vinden en koesteren van goede collega's. 'Blijf vooral bevriend met andere jonge historici, zoek elkaar op. Mijn historische vrienden zijn echt goud waard.' Het hebben van andere academici als vrienden werkt aanstekelijk. Het gaat verder dan elkaars stukken redigeren, het inspireert om met vrienden te spreken over elkaars onderzoek. 'Als jij mij iets over jouw onderzoek vertelt waar jij plezier in hebt, is dat heel besmettelijk.' Je krijgt door dit gezamenlijke enthousiasme weer energie om verder te gaan. Deze prikkeling is ook nodig om het lef te behouden om steeds nieuw onderzoek te doen.

Vaker vertellen over hetzelfde doet De Graaf niet graag, dat verveelt haar snel. Verder moeten jonge historici volgens haar vooral de onderwerpen onderzoeken die hen intrigeren. Zij doet dit zelf naast haar 'normale' onderzoek, mediaverschijningen en columns namelijk ook en dat levert soms onverwachte vondsten op, bijvoorbeeld toen ze laatst probeerde uit te zoeken wie ervoor heeft gezorgd dat de net afgezette Duitse keizer Wilhelm II in 1918 Nederland binnenkwam. Wist koningin Wilhelmina er, zoals ze zelf zei, echt niet van? In dit laatste geval komen al haar adviezen aan historici in spé samen: 'Ik heb mijn intuïtie gevolgd en ik ben twee dagen het archief ingedoken, en heb daar niets anders gedaan dan bronnenonderzoek. In Berlijn heb ik vervolgens alleen met collega-historici afgesproken om over onder andere dit onderwerp te praten. Ik heb daar zo veel energie en inspiratie opgedaan, dat ik er hier weer tegenaan kan.'

VROUWELIJKE ONDERNEMERS IN DE ACHTTTIENDE-EEUWSE KAAPKOLONIE

Interview met promovenda Leontine Hulzink

Lieve Ettes

Historici plaatsen vrouwen, wat betreft eer en reputatie, immer nog in de seksuele en private sfeer, waar sociale mobiliteit geen rol speelt. De rechtspositie van vrouwen in de provincie Holland ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden stond echter in verband met een relatief hoge sociale mobiliteit. Uit primaire bronnen zoals reisverslagen en rechtsbronnen blijkt dat Hollandse vrouwen ook in de Kaapkolonie buiten deze private sfeer traden en zelfs een belangrijke rol konden spelen in het publieke domein. Vanuit dit uitgangspunt onderzoekt Leontine Hulzink, buitenpromovenda aan de Universiteit Leiden, in haar proefschrift *Female honour and dishonour in 18th century Cape Town* hoe deze vrouwen meer *agency* voor zichzelf creëerden terwijl hun eer en reputatie op het spel stonden, en trekt ze een vergelijking tussen de provincie Holland en de Kaapkolonie.

Hulzinks onderzoek kreeg voor het eerst vorm in 2011, toen zij als universitair docent verbonden was aan de University of Cape Town. 'Ik had het daar heel erg naar m'n zin, maar vanwege mijn visum was het erg lastig voor de universiteit om me fulltime in dienst te nemen. Als "oplossing" ben ik daarom aan mijn PhD begonnen. Ik heb hier drie jaar op rij een international *scholarship* voor aangevraagd en ook toegewezen gekregen.' Samen met haar afdelingshoofd heeft Hulzink toentertijd het *Cape Town Repository Archive* bezocht, waar heel veel VOC-materiaal lag dat niet in databases opgenomen was. 'Vanwege de taalbarrière werden deze bronnen vrijwel niet gebruikt voor historisch onderzoek. Er was een aantal professoren dat zichzelf wel Nederlands had geleerd, maar ook voor hen bleef het lastig. Ik kwam als *native speaker* dus als geroepen.' Hoewel er al wel onderzoek naar mannelijke eer en reputatie in de achttiende-eeuwse Kaapkolonie gedaan werd, werd er nog heel weinig onderzoek naar vrouwelijke eer en reputatie verricht. 'Ik ben me dus, aan de hand van rechtsbronnen, gaan focussen op hoe vrouwen zich binnen dit rechtssysteem bewogen. Hoe creëerden zij kansen om enigszins ongeschonden uit een rechtszaak te komen waarin ze werden beticht

van bijvoorbeeld prostitutie of overspel? Hoe gingen zij om met een rechtssysteem waar ze überhaupt al een punt achter stonden op mannen?’

Door het gebruik van ongeveer dertig civiele en vijftien criminele rechtszaken als primair bronmateriaal, gebruikt Hulzink ander materiaal dan andere onderzoeken naar soortgelijke onderwerpen. De verschillende rechtszaken overlappen elkaar regelmatig, met terugkerende thema's. Doordat de VOC het Hollandse rechtssysteem en de kerk naar de Kaapkolonie had getransporteerd, was de gereformeerde kerk ook in de Kaapkolonie de gezaghebbende kerk, inclusief haar zeer strenge morele code. Prostitutie en overspel vielen buiten deze morele norm, vandaar dat we deze rechtszaken vaak terug zien terugkomen. ‘De Kaapkolonie bestond omstreeks 1750 uit slechts zo'n 17.000 mensen. Binnen deze kleine gemeenschap werd veel geroddeld, en deze geruchten zie je weer vaak terugkomen in getuigenverklaringen.

Het is dus interessant om te bestuderen hoe zo'n koloniale gemeenschap waarin iedereen elkaar kent precies werkt. Welke rol speelde religie hier precies in en in hoeverre diende de VOC als een *transferral* tussen de Republiek en de Kaapkolonie?’

Uit deze bronnen blijkt ook dat het traditionele onderscheid tussen mannen die zich in de publieke sfeer begeven en vrouwen die uitsluitend in de private, huiselijke sfeer bewegen, niet altijd juist is. Hulzink richt zich vooral op dit fenomeen: wanneer betraden vrouwelijke *freeburgers* de publieke sfeer? ‘Een goed voorbeeld hiervan zijn weduwes. Met name jonge weduwes hadden over het algemeen een goede economische positie en konden zichzelf goed onderhouden. Daarnaast genoten ze ook een behoorlijke vrijheid, doordat ze niet meer werden gerepresenteerd door een man en tegelijkertijd ook niet de schade en schande van een scheiding kenden. Zo is er een weduwe die als ondernemer aan de slag ging in de alcoholpacht en hier ontzettend rijk van werd.’ Een belangrijk verschil is of het om (seksueel) gedrag binnen een huwelijk ging of om vrouwen die al enigszins, of volkomen, onafhankelijk stonden van een man. Binnen een huwelijk woog alles wat volgens de kerkelijke, sociale moraal de norm zou moeten zijn, veel zwaarder mee. ‘Hier lag een beetje de scheidslijn. Wanneer het om bijvoorbeeld overspel ging, was de vrouw vaak in het nadeel. Ook was een slechte reputatie voor een vrouw veel funester dan voor een man. Daarnaast liep een vrouw veel gemakkelijker zo'n slechte reputatie op.’ Voor een minderjarige

Leontine Hulzink

vrouw, dat wil zeggen een vrouw onder de 25, was dit overigens nog lastiger. Zij hadden namelijk nóg minder sociale mobiliteit en vrijheid.

Na een korte onderbreking heeft Hulzink haar onderzoek aan de Universiteit Leiden, onder supervisie van Robert Ross en copromotor Manon van der Heijden, voortgezet. 'Manon van der Heijden is onder andere bezig met het vergelijken van criminele rechtszaken in Leiden en Amsterdam. Haar soortgelijke kennis over de Republiek is dus erg handig bij de vergelijking die ik maak tussen de Republiek en de Kaapkolonie.' Onderzoek naar eer en reputatie in de koloniale context begint pas de laatste jaren op te komen, terwijl het juist interessant is om te kijken hoe deze sociale mechanismes werken binnen een gemeenschap waarin alles opnieuw wordt uitgevonden. Worden geïmplementeerde sociale instituten en morele gedragscodes belangrijker en strenger binnen een kleine gemeenschap waarin de sociale controle groter is, of worden deze juist losser? In contemporaine reisverhalen lijkt het alsof Hollandse vrouwen in de Kaapkolonie veel meer vrijheid kenden dan in de Republiek zelf. De vraag of dit ook echt zo is, wordt hopelijk beantwoord als Hulzink klaar is. 'Wat in elk geval buiten kijf staat, is hoe bijzonder het is hoe het Hollandse rechtssysteem is geïmplementeerd in de Kaapkolonie. Dat is ontzettend efficiënt gedaan. Daarom vind ik het idee in hoeverre de VOC gediend heeft in het overdragen van de reeds bestaande kennis naar een koloniale samenleving ook zo interessant. Het huidige Zuid-Afrikaanse rechtssysteem is hier zelfs nog steeds op gebaseerd.'

RECENSIES

ZINVOLLE AFSLAG OF DOODLOPENDE WEG?

Jeroen Hopster, *De andere afslag. Hoe had het leven anders kunnen lopen?*, Amsterdam University Press, 2018; ISBN 9789462983236; paperback; 232 pagina's; €19,99.

'Stel je het Romeinse leger eens voor op houten loopfietsen. Wat had de geschiedenis er anders uitgezien!' Met deze fantasie doodde mijn docent voor aanvang van een college de tijd. We lachten en gingen verder met 'echt' historisch onderzoek. *What if*-geschiedenis is immers niets meer dan wilde speculatie, uitsluitend geschikt voor entertainment, toch? Niet per se, meent Jeroen Hopster, historicus en promovendus filosofie aan de Universiteit van Utrecht. In zijn boek *De andere afslag* wil Hopster een methode vinden om aannemelijke *what if*-scenario's te onderscheiden van zinloze fantasievoorstellingen over het verleden. Daarnaast wil hij aantonen dat de betekenis van onze handelingen door plausible *what if*-geschiedenis beter tot ons doordringt.

Om dit te bereiken, onderzoekt Hopster 'wat als'-geschiedenissen op drie historische niveaus die elk in een eigen deel van het boek aan bod komen: het individuele levenspad, de (wereld)geschiedenis en de evolutie. Dit zijn alle drie 'processen die zich onvouwen in de tijd en daarbij een eigen dyna-

miek genereren, die op voorhand niet in detail is uit te tekenen' (p. 10). Zowel je carrière, de autoriteit van Franz Ferdinand in 1914 als de evolutie van de homo sapiens konden op kritische kruispunten een andere weg inslaan. Voorstellingen over de gevolgen van andere afslagen zijn volgens Hopster echter alleen zinnig als ze aan twee spelregels voldoen. Ten eerste moeten alternatieve scenario's vertrekken vanuit min of meer dezelfde beginposities: je moet bijvoorbeeld niet zomaar personen schrappen. Ten tweede moeten zinvolle 'wat als'-voorstellingen worden gedacht vanuit aangrenzende historische mogelijkheden en niet vanuit handelingsmogelijkheden. Zo kun je volgens Hopster stellen dat Hitler het handelingsvermogen had om de superioriteit van Joden te verkondigen, maar de historische omstandigheden maakten dit scenario onwaarschijnlijk en daarom onbruikbaar voor betekenisvolle 'wat als'-geschiedenis (p. 17).

De toepassing van deze spelregels op talloze voorbeelden stelt Hopster in staat om gedurende het boek interessante thema's aan te snijden. Zo behandelt hij in het tweede deel de functie van 'wat als'-geschiedenissen in de geschiedwetenschap en actualiteit. De auteur wijst er terecht op dat historici ook 'wat als'-geschiedenissen gebruiken als gedachte-experimenten.

Door een historisch alternatief (*counterfactual*) uit te denken, wordt inzicht verkregen in welke mate een oorzaak bepalend was voor de gebeurtenis die de historicus beschrijft. Deze kritische functie reikt verder wanneer alternatieve historische scenario's de maatschappij spiegels voorhouden. 'Wat als'-voorstellingen zijn dan historische tegenhangers van toekomstgerichte utopieën: niet bedoeld als blauwdrukken voor een te verwezenlijken realiteit, maar als kritisch-theoretische reflecties om vanzelfsprekendheden in het hier en nu te expliciteren.

Op die manier kunnen 'wat als'-voorbeelden er 'in het licht van de politieke actualiteit' aan herinneren 'dat een goede afloop niet verzekerd is' (p. 96). Hopster noemt bijvoorbeeld het boek *The Plot Against America* waarin schrijver Philip Roth niet Franklin Roosevelt, maar de antisemitische Charles Lindbergh opvoert als de winnaar van de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 1940. De parallellen met de presidentsverkiezing van 2016 – waarbij het besef ontbrak dat Clintons verlies ook steeds tot de mogelijke uitkomsten behoorde – ontgaan ook Hopster niet. Het is precies deze actualiteit die onderzoek naar de status van 'wat als'-geschiedenis relevant maakt: wat is de functie van what if-scenario's in de verbeelding van een andere wereld, wanneer worden zulke alternatieve voorstel-

lingen gevaarlijk en ontbreekt het in de maatschappij momenteel aan het vermogen om gevaarlijke en zinnige scenario's uit elkaar te houden?

Toch gaat Hopster grotendeels aan deze vragen voorbij en daardoor ontbreekt aan dit boek een zekere noodzaak. Dat wordt vooral duidelijk in het besluit. Zinnige 'wat als'-scenario's maken inzichtelijk in hoeverre een bewuste keuze of toevallige omstandigheden bepalend waren voor het verloop van het verleden. Dit inzicht in de grenzen en mogelijkheden geeft grotere betekenis aan onze handelingen. Dat resultaat maakt van *iffy history* weliswaar geen nutteloze exercitie, maar Hopster laat onderbelicht of en waarom dit besef nu daadwerkelijk nodig is. De conclusie stijgt niet uit boven de oproep om de eenmaligheid van je keuzes te vieren, omdat het betoog niet aanhaakt bij bredere discussies over 'alternatieve feiten' of de zorgen over de toenemende populariteit van fictieve geschiedenissen in films en series. Daar heeft Hopster een belangrijke afslag gemist.

Vincent van de Griend is historicus en studeert geschiedfilosofie aan de Radboud Universiteit. Momenteel werkt hij aan een onderzoeksproject over opvattingen van politiek die burgers uitten in brieven aan de Tweede Kamer.

GRENZEN IN DE VALLEI VAN FERGANA

Nick Megoran, *Nationalism in Central Asia. A Biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary*, University of Pittsburgh Press, 2017; ISBN 9780822964421; paperback; 368 pagina's; € 29,95.

In juni 2010 was de Kirgizische stad Osh, gelegen in de Vallei van Fergana, het toneel van grootschalig etnisch geweld tussen Kirgiezen en Oezbeken. Na vier dagen van bloedvergieten vielen er 295 Oezbeekse en 123 Kirgizische doden te betreuren, naast nog zo'n 1100 gewonden.

De vraag waarom deze golf van geweld uitbrak bracht de Britse politiek geograaf Nick Megoran tot zijn nieuwste boek *Nationalism in Central Asia*, waarin hij de processen van natievorming in Kirgizië en Oezbekistan in het postcommunistische tijdvlak analyseert en ondervraagt. Hierbij richt Megoran zich met name op de betekenis en gevolgen van deze processen voor het alledaagse leven van Oezbeken en Kirgiezen in het grensgebied tussen beide Centraal-Aziatische staten.

In de inleiding van zijn studie benadrukt Megoran de rol van politiek in de grens geschillen tussen Oezbekistan en Kirgizië. Daarmee zet hij zich duidelijk af tegen verscheidene theorieën die

de afgelopen decennia zijn gegeven door wetenschappers om de Oezbeeks-Kirgizische grenswrevel te verklaren. Redenen als twist over de toegang tot natuurlijke grondstoffen en een voortdurende van decennialange strijd over de loop van de grens worden door Megoran dan ook verworpen. In plaats daarvan plaatst hij het Oezbeekse-Kirgizische grensconflict in het verlengde van de binnenlandse machtspolitiek in beide landen; machtspolitiek die bepaald wordt door nationalisme.

In zijn eerste hoofdstuk geeft Megoran vervolgens een fascinerend relaas van Karimovs nationalistische politiek in Oezbekistan. Hij onderbouwt dit met krantenartikelen, speeches van president Karimov en eigen veldonderzoek. De auteur doet op heldere wijze uit de doeken hoe Karimov zijn eigen land continu afschilderde als een land vol voorspoed, weelde en overdaad, terwijl buurlanden als Kazachstan, Turkmenistan en vooral Kirgizië voortdurend als arm en onveilig werden omschreven. De grenzen van Oezbekistan waren daarom niet louter staatsgrenzen, maar beschermden de 'gezegende natie' bovendien voor het gevaar uit alle buurlanden, Kirgizië voorop. Derhalve diende de Oezbeeks-Kirgizische grens niet alleen beter zichtbaar te worden, maar ook beter bewaakt en bemand. Van een poreus 'binnenlands' grensgebied tijdens

de Sovjet-Unie verwerd de Vallei van Fergana zo gedurende de jaren negentig langzamerhand tot een gebied vol douaneposten, grenscontroles en hekken.

Het mag geen verwondering wekken dat Megoran zich in het volgende hoofdstuk richt op de Kirgizische politieke reacties die volgden op deze Oezbeekse militarisering van de grens. Evenals in Oezbekistan, vierde ook in de Kirgizische politiek van de jaren negentig het nationalisme hoogtij, zo toont Megoran aan. Maar anders dan in Oezbekistan werd dit nationalisme gekenmerkt door onzekerheid, voortkomend uit wat Megoran een 'postnomadisch politiek denkbeeld' noemt: een denkkader waarin de tribale manier waarop de premoderne Kirgizische natie was georganiseerd een belangrijke rol speelt.

Na deze politiek-historische beschouwingen stapt Megoran in zijn twee laatste hoofdstukken op een antropologische benadering over om te beschrijven wat hij ziet als de kern van zijn werk: de desastreuze invloed van de Oezbeekse en Kirgizische nationalistische grenspolitiek op de bewoners van de grensplaatsen Chek en Osh. Hier is de Britse politiek geograaf op zijn best. Meespelend, maar zonder dramatisch te worden, toont Megoran aan hoe het leven van doodgewone Oezbeken en Kirgiezen ingrijpend veranderde vanaf de late jaren

negentig, met de vernieling van Chek en het bloedbad van Osh als dieptepunten.

De vraag waarom het bloedbad van Osh uitbrak motiveerde Nick Megoran tot het schrijven van *Nationalism in Central Asia*. Het resultaat is een indrukwekkende studie over de gevolgen van natievorming in post-Sovjet Centraal-Azië. Megoran stipt hierbij bovendien belangrijke kwesties aan op het gebied van nationalisme, identiteitspolitiek en geopolitiek in de regio. Daarnaast heeft het werk ook zijn waarde als bijdrage op het gebied van de studie naar internationale grenzen en de samenwerking tussen grenzen en hun bewoners. Megorans gelaagde werk, vol historische, antropologische, geografische en politico-logische analyses biedt daarmee een originele benadering om ons begrip van moderne staten en hun grenzen te vergroten.

Dat neemt niet weg dat het boek ook enige tekortkomingen kent. Het is bijvoorbeeld jammer dat Megoran geen serieuze vergelijkingen maakt met andere regio's met grensgeschillen, waardoor de weinige verwijzingen die hij hiernaar maakt betekenisloos blijven. Daarnaast gebruikt de schrijver sommige anekdotes en citaten onnodig vaak in het boek, soms tot wel achtmaal toe.

Maar dat doet slechts weinig af aan de uiteindelijke waarde van het werk. Met *Nationalism in*

Central Asia heeft Nick Megoran een unieke en fascinerende studie afgeleverd die op inzichtelijke wijze laat zien wat er gebeurt wanneer nieuwe internationale grenzen worden gevormd waar ze voorheen niet bestonden en welke gevolgen dergelijke grensopwerkingen hebben voor lokale bevolkingsgroepen. Megoran hoopt dat zijn studie anderen zal aanzetten tot meer onderzoek naar het fenomeen van grenzen. Gezien de originaliteit, doorwrochtheid en inzichtelijkheid van zijn werk is het mijn overtuiging dat *Nationalism in Central Asia* inderdaad deze aanzet zal zijn.

Koen de Groot volgt de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, de universiteit waar hij ook zijn bachelorstudies Geschiedenis & Italiaanse taal en cultuur voltooide. Hij is geïnteresseerd in natievorming, geschiedenispolitiek, moderne Italiaanse geschiedenis, Jamaicaanse geschiedenis en herinneringsculturen.

EEN BIOGRAFIE... MAAR VAN WIE?

Michel van der Eyken ed., *Filips Willem. Prins van Oranje, heer van Diest*, Amsterdam University Press, 2018; ISBN: 9789462988538; paperback; 196 pagina's; € 22,99

Filips Willem, lange tijd beschouwd als de verloren of vergeten prins van Oranje, krijgt in 2018 eindelijk de aandacht die hij verdient. Vierhonderd jaar na zijn sterfdatum leggen historici hun kennis bij elkaar om erachter te komen hoe een kind dat in de wieg gelegd was voor succes, zo mis kon grijpen. Dit jaar verschijnen er dan ook maar liefst twee boeken over de oranjeteelg, waaronder deze bundel van Michel van Eyken.

Prins Filips Willem werd geboren in 1554, als oudste zoon van Willem van Oranje en Anna van Egmont. Hij zou een schitterende toekomst tegemoet moeten gaan, hij was immers de zoon van een van de rijkste edellieden van de Nederlanden. Het noodlot sloeg echter al vroeg toe: toen de prins pas drie jaar was, stierf zijn moeder. Vanaf dat moment werd de zorg voor de jonge prins toevertrouwd aan enkele dienaren, tot hij op zijn twaalfde naar Leuven werd gestuurd om te studeren.

Ondertussen nam de spanning tussen Willem van Oranje en de Spaanse koning Filips II toe. Er werd een plan beraad om Filips Willem naar Spanje te ontvoeren. Zo kon hij ten eerste als gijzelaar worden ingezet tijdens de onderhandelingen met Oranje en daarnaast kon hij katholiek worden opgevoed, zodat hij later de belangen van de Spaanse koning zou dienen. Het plan werd in 1568 ten uitvoer gebracht, toen Filips

Willem 'voor zijn eigen veiligheid' werd meegenomen naar Spanje. Vanaf dat moment streed Willem van Oranje voor de terugkeer van zijn zoon, maar hij faalde en werd vermoord voordat hij Filips Willem kon terughalen. Toen Filips Willem na de dood van zijn vader werd vrijgelaten, was hij de rest van zijn leven kwijt zijn aan het strijden voor het terugkrijgen van zijn rechtmatige erfgoed.

Filips Willem is dus een uitermate interessante protagonist, maar dat betekent niet dat het boek alleen over hem gaat. Het boek kent namelijk drie grote verhaallijnen: ten eerste het verhaal van Diest, een Oranjestadje dat viel onder de bezittingen van Filips Willem. Ten tijde van het leven van Filips Willem kende de stad grote rampspoed en viel de plaats terug van een regionaal centrum tot een kleine provinciestad. Pas tijdens het Twaalfjarig Bestand herstelde Diest zich moeizaam, waarbij Filips Willem waar mogelijk trachtte te helpen.

Daarnaast is er nog een tweede verhaallijn, en dat is het verhaal van de Tachtigjarige Oorlog, een strijd die een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van Filips Willem en in de lokale geschiedenis van Diest. De bijdragen over de oorlog zijn heel interessant voor leken, omdat ze een duidelijk referentiekader geven voor de ontwikkeling van Diest en het leven van Filips Willem. Voor lezers die al

bekend zijn met de Tachtigjarige Oorlog zal er echter niet veel nieuwe informatie verteld worden.

Tot slot is er dan de derde verhaallijn over het leven van Filips Willem. Het is dus belangrijk om te beseffen dat de bundel niet per se een biografie is van de oranjeprins, sterker nog, de eerste bijdrage over zijn leven begint pas op pagina vijftig en zijn verhaallijn beslaat iets minder dan de helft van het boek. In de hoofdstukken over zijn leven wordt er ingegaan op zijn leven in gevangenschap en zijn leven na zijn vrijlating. Daarnaast worden er een aantal mythes ontkracht: zo werd Filips Willem bijvoorbeeld niet gewelddadig ontvoerd, maar juist op een rustige wijze samen met zijn personeel naar Spanje gebracht.

De bundel van Van Eycken is een bondig en overzichtelijk werk, dat makkelijk wegleest. Naast de informatie over Filips Willem, de Tachtigjarige Oorlog en Diest bevat het werk ook nog een uitgebreide catalogus met afbeeldingen van objecten en monumenten die iets zeggen over het leven van de prins. Het boek is zeer geschikt voor mensen die graag meer willen weten over de vergeten Oranjeprins en het daarnaast leuk vinden om meer te lezen over het leven in een vroegmodern Vlaams stadje. Ben je echter op zoek naar een diepgravende biografie over Filips Willem, dan is dit boek misschien niet wat je zoekt.

Dorine Maat studeert media & cultuur en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is geïnteresseerd in vroegmoderne geschiedenis.

GENUANCEERD SLAVERNIJVERLEDEN?

Jeroen Dewulf, *Grijs slavernijverleden? Over zwarte milities en redimoesoegedrag*, Amsterdam University Press, 2018; ISBN 978 94 6298 794 4; paperback; 164 pagina's; € 22,99.

Volgens veel historici mag men het verleden niet beoordelen naar eigentijdse waarden. Dit levert namelijk een vertekend beeld op van de geschiedenis. Moraliserende debatten schenken geen inzicht aan de vroegere daden van historische actoren, zij moeten beoordeeld worden aan de hand van hun eigen morele maatstaven. In de woorden van de Britse schrijver L. P. Hartley: 'The past is a foreign country, they do things differently there.' In de praktijk is deze regel moeilijker na te leven. Maatschappelijk gevoelige en traumatische historische gebeurtenissen vragen dikwijls om een moraliserende eigentijdse beoordeling, omdat de erfenis van deze historische episodes aanwezig blijft in het heden. Tweede Wereldoorloghistorici weten dit maar al te goed. Eens in de zoveel tijd steekt de zwart-wit-grijs dis-

cussie over het Nederlandse oorlogsverleden weer de kop op: wie was verrader, verzetsheld of (on)schuldige bijstander?

In tegenstelling tot de historiografie van de Tweede Wereldoorlog, is de complexiteit van dat ethische debat nog nauwelijks doorgedrongen tot de geschiedschrijving over slavernij, aldus Jeroen Dewulf, professor Europese Studies en Neerlandistiek aan de Universiteit van Californië, Berkeley. Met zijn recentste boek *Grijs slavernijverleden? Over zwarte milities en redimoesoegedrag* vult hij dit hiaat op. Het boek draait om de redimoesoës, de Surinaamse slaven 'die in ruil voor persoonlijke vrijheid en privileges aan de zijde van de gouvernementssoldaten vochten tegen de *marrons*, gevluchte slaven'(p. 7). Dewulf probeert in *Grijs slavernijverleden?* de groep die vrijwillig aan de zijde van de koloniale machthebbers vocht te begrijpen. Hoe is het gedrag van de redimoesoës vanuit historisch oogpunt te verklaren en hoe dient dit gedrag vanuit moreel oogpunt beoordeeld te worden?

Dewulf begint met een traditioneel historisch vertoog over het ontstaan van zwarte milities en redimoesoës in koloniaal Amerika. Het gebruik van slaven en andere niet-Europeaanen in de koloniale legers kwam al vanaf de tijden van de Iberische koloniale rijken voor. De koloniale machthebbers hadden vaak een chronisch gebrek

aan mankracht en hun regimes werden gekenmerkt door angst; soms zat er niets anders op dan niet-Europeanen te gebruiken in het koloniale leger. Daarna koppelt Dewulf de discussies over (on)schuld binnen de Nederlandse oorlogsverleden aan het gedrag van de redimoesoes. Het gaat hier specifiek om de debatten rondom de motivaties van sommige Joden om op bepaalde manieren te 'collaboreren' met de Duitsers, bijvoorbeeld het meewerken van de Joodse Raad of het vervullen van taken van de Ordedienst in de concentratiekampen. In korte paragrafen vergelijkt Dewulf verschillende verklaringen van Joodse medewerking met de mogelijke motivaties van redimoesoes. Was het bijvoorbeeld uit overlevingsdrang? Gebrek aan keuzevrijheid? Egoïsme? Verzet tegen een sociale dood? Deze vergelijkingen leiden echter niet tot een anachronistisch vertekend beeld van de redimoesoes. Integendeel, Dewulf benadrukt menigmaal de verschillen tussen de slavernij en de Tweede Wereldoorlog, en laat zo de complexe keuzes van de redimoesoes zien. Redimoesoegedrag kan bijvoorbeeld niet geheel gezien worden als verraad tegen eigen groep, aangezien er van een homogeen groepsgevoel onder de slaven in laat achttiende-eeuws Suriname geen sprake was. Uiteindelijk leidt deze schijnbare anachronistische vergelijking tot de 'vermenselijking van de slachtoffers van slavernij'

(p. 125). Zowel de accommoderende redimoesoes als de verzetende marrons bevonden zich in een uiterst precare historische situatie en handelden dienovereenkomstig. Volgens Dewulf kunnen deze keuzes niet beoordeeld worden door een simplistisch moralistisch schema dat alleen helden en verraders benadrukt.

Er resten enkele kritische kanttekeningen. Ten eerste benadrukt Dewulf dat zijn bronnen helaas uitsluitend uit de westerse koloniale archieven komen 'en daardoor onvermijdelijk een ideologisch vertekend beeld geven' (p. 29). Hij kan inderdaad niet teruggrijpen op orale bronnen van de redimoesoes, die vrijwel geruisloos zijn opgegaan in de Surinaamse bevolking. Toch is het jammer dat hij in de rest van zijn betoog weinig epistemologische reflectie vertoont. Dat terwijl postkoloniale historici normaliter uiterst kritisch zijn op de waarde van hun bronmateriaal. Ten tweede vliegt Dewulf in 164 pagina's door zijn onderwerp, terwijl bepaalde onderwerpen zeker meer uitweiding verdienen. Een gemiste kans is bijvoorbeeld de korte transnationale vergelijking die Dewulf maakt tussen Britse, Nederlandse en Spaanse zwarte militieën. Hiermee vormt het boek wél een inspiratiebron voor vervolgonderzoek. Deze kritiekpunten nemen echter niet weg dat *Grijs slavernijverleden?* een goed geslaagd experiment is om de agency van historische acto-

ren binnen het slavernijverleden beter te begrijpen. Bovendien laat Dewulf de voordelen zien van een creatieve omgang met methodologie. Dan komt men gek genoeg tot een complexere en genuanceerdere versie van het verleden, waarin het menselijk handelen in unieke historische omstandigheden juist wordt benadrukt. Kortom, *where the past really is a foreign country*.

Pouwel van Schooten volgt de onderzoekmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is geïnteresseerd in de Verlichting en kolonialisme in de achttiende eeuw.

Delpher

Ruim 7 miljoen Nederlandse boeken,
kranten en tijdschriften

Ontdek het op Delpher...

Alle artikelen in deze krant komen uit Delpher.nl, een gratis online platform waar u miljoenen gedigitaliseerde teksten kunt vinden uit oude kranten, boeken en tijdschriften. U kunt al die teksten op woordniveau doorzoeken. Ook kunt u de artikelen makkelijk bewaren, opslaan en delen.

Blijf op de hoogte van Delpher

Er worden regelmatig collecties aan Delpher toegevoegd. Wilt u op de hoogte blijven van alle ontwikkelingen? Meld u dan aan voor de Delpher nieuwsbrief (www.delpher.nl) en volg Delpher Twitter (@DelpherNL).

De kranten in Delpher geven een mooi beeld van het dagelijkse leven in het verleden. Zo maken de advertenties pijnlijk duidelijk dat de Nederlandse economie flink te lijden had onder de Eerste Wereldoorlog.

Delpher.nl geeft online toegang tot ruim 65 miljoen gedigitaliseerde pagina's uit historische boeken, kranten en tijdschriften

Delpher is ontwikkeld door de Koninklijke Bibliotheek (KB) in samenwerking met de universiteitsbibliotheken.

Delpher

Goudmijn voor onderzoek en ontdekking • www.delpher.nl

ABSTRACTS

Klaas Fey, **Adorno in Hollywood**

This article is an analysis of Theodor Adorno's critique of regulation in the American film industry. It first provides an extensive background of the historical importance, the boundaries, and the functioning of the system of (self)regulation, roughly between 1934 and 1952. Secondly, this history aims to historically contextualize Adorno as a thinker, enabling an informed interpretation of his critique. Finally, it will reflect on the value and limitations of Adorno for current day historiography on regulation in the American film industry.

Anne Eva Haarbrink, **Gezellig op transport**

Dutch children from Dutch cities and villages were sent to camps and foster families in Germany and other occupied territories of the Germans during the Second World War. The Nazi occupiers were the initiators of this phenomenon. Their main goal was to create unity between Dutch and German people, who were considered to be related. This article consists of a detailed analysis of this transmission. This article also examines the similarities and differences between this transmission and other transmissions that took place in the twentieth century. The central question in this study is why Dutch children were sent to Germany during the Second World War. By making a comparison with other transmissions this study also contributes to the broadening of research about child migration.

David Korsuize, **De Joodse Raad**

In February 1941, the Nazis appointed a Jewish Council for the city of Amsterdam. One of its most controversial departments (*Afdeling Hulp aan Vertrekkenden*) gave assistance to Jews who were selected for deportation to concentration camps and who were preparing for their departure. This article looks at the activities and motivations of the employees and workers of this department. With what kind of tasks did they occupy themselves, what was the importance of their work according to them, and why did they think so? In theory, the department described its tasks as only helping as efficiently as possible to prepare the Jews for their deportation to the camps. In practice, though, the workers of this department were almost neurotically concerned with offering protection to the property which deportees had left at home. Therefore this article argues that the department tried to preserve something of the Jewish dignity in spite of the cruelties the Jews were surrounded with.

SEMINAR

The Nation on Display

15 - 29 OKTOBER 2018

SEMINAR

Arte Povera

30 OKTOBER -
9 NOVEMBER 2018

PRACTICUM

**Mining Library
Treasures**

26 NOVEMBER -
3 DECEMBER 2018

SEMINAR

**Migration & religious
identity in ancient Rome**

3 - 17 DECEMBER 2018

SEMINAR

**Winter School
Roma Caput Mundi**

2 - 16 JANUARI 2019

SEMINAR

Retorica in Rome

17 - 25 JANUARI 2019

AGENDA

STUDIEMIDDAG STEDENGESCHIEDENIS

10 oktober 2018

Op het gebied van stedengeschiedenis wordt de Nederlandse achttiende eeuw vaak bestempeld als 'de eeuw van verval'. De schrikbeelden van teruglopende inwonersaantallen en lege straten voeren de boventoon. De werkgroep Stedengeschiedenis wil dit beeld corrigeren en nuanceren. Op 10 oktober organiseren ze in Utrecht een speciale studiemiddag over de stagnatie en modernisering van de achttiende-eeuwse Nederlandse stad: ruimtelijke ontwikkeling ná de 'gouden' zeventiende eeuw en vóór de 'moderne' negentiende eeuw ging wel degelijk door. De studiemiddag omvat meerdere lezingen en discussies, met onder andere een voordracht van dr. Roos van Oosten (UD stadsarcheologie Leiden).

Kosten: gratis, wel aanmelden via jan@jvdn.nl o.v.v. '1800'

Universiteit Utrecht, Drift 27, Utrecht

TACHTIGJARIGE OORLOG IN HET RIJKSMUSEUM

12 oktober 2018 - 20 januari 2019

De komst van deze tentoonstelling gonst al langer rond in de wandelgangen, dan dat de tentoonstelling zelf zal duren. 450 jaar na het begin van de opstand zal in het Rijksmuseum de expositie 80 jaar oorlog te zien zijn. De titel zelf is natuurlijk een woordspeling op de traditionele vorm 'Tachtigjarige Oorlog' en laat zien dat de historische actoren nooit konden weten dat hun afscheiding van de Spaanse koning tachtig jaar zou duren. 'Wat is de betekenis van die oorlog, waarom is dit conflict voor Nederland belangrijk?' vraagt het Rijksmuseum zich met deze tentoonstelling af. De redactie is nieuwsgierig naar de manier waarop het Rijksmuseum deze episode uit de Nederlandse geschiedenis voor een breder publiek gaat verhelderen.

Kosten: €17,50, gratis met Museumkaart.

Rijksmuseum, Amsterdam

DE NEDERLANDSE GOUDEN EEUW IN BRITSE LANDHUIZEN 20 oktober 2018

Dit najaar opent het Mauritshuis in Den Haag in samenwerking met de Britse conservatieorganisatie National Trust een speciale tentoonstelling: Hollandse meesters uit Britse landhuizen. Na de Nederlandse Gouden Eeuw werden veel Hollandse schilderijen verscheept naar Groot-Brittannië, een land dat juist in de achttiende- en negentiende eeuw haar welvarende tijden meemaakte. Daar hingen de Hollandse meesters in de landhuizen van *lords* en *ladies*. Tijdens deze tentoonstelling, te zien van 11 oktober 2018 tot 6 januari 2019, komen de kunstwerken voor het eerst weer terug naar hun moederland.

Maar waarom waren de zeventiende-eeuwse werken zo gewild onder de Britse aristocratie? Was het niet vreemd om te pronken met schilderijen van een land waar Engeland in de zeventiende eeuw maar liefst drie zeeoorlogen mee uitvocht? Op 20 oktober spreekt kunsthistorica Charlotte Rulkens over deze verhuizing. Een verhaal over bijzondere zeventiende-eeuwse schilders, prachtige kunstwerken en hun excentrieke Britse eigenaren.

*Kosten: € 5,- (exclusief toegang museum).
Mauritshuis, Den Haag*